

OSMANLI TIBBI VE KÜLTÜRLERÜSTÜ KARAKTERİ (Onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla)*

Rhoads Murphey**
Çev.Tuncay Zorlu

Bir toplumun belirli tıbbî uygulamalar geliştirmiş olması kadar sağlık anlayışının da onun sosyal düzenini ve dinî-kültürel değerler sistemini aksettirdiği umumiyetle kabul gören bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımdan hareketle Osmanlı'da tıp biliminin ve ilgili uygulamaların gelişimini münasip bir sosyal çerçeveye oturtmak, oldukça yerinde bir çaba olacaktır. Aslında Osmanlı'nın kültürel gelişmesi, basit sınıflandırmalara tâbi tutulamayacak kadar karmaşık bir yapı arz etmektedir. Osmanlılar, birbirinden farklı kültürlerin asimile olmamış alt kültürlerle -Musevî-Hıristiyan tüm mezheplerin geleneklerinden çeşitli heterodoks İslam topluluklarına kadar- birlikte rahatça varlıklarını sürdürdüğü bir yapıyı teşvik etmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı söz konusu edildiğinde göz ardı edilen bir gerçekten de söz etmek gerekir. Osmanlılar, hükmettikleri toplumda -burada bu kelimeyi özellikle kullanmak istiyorum- sünî müslümanların sayıca çokluğuna ve yönetimdeki hakimiyetlerine rağmen hiçbir zaman diğer unsurları dışlayan bir kültürel kontrol mekanizması oluşturmamıştır. Takibeden sayfalarda imparatorluk çağının ilk dönemlerindeki -onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla- Osmanlı tıbbını açıklarken, Osmanlı kültürünün bu çok bileşenli karakterini ve bu özelliğini aldığı çok çeşitli ilham kaynaklarını değerlendirmeye çalıştım.

Osmanlı tıbbını incelediğimizde, çeşitli etnik grupların üyeleri arasında karşılıklı tesirlerin bulunduğunu görürüz. Farklı idarî yapılar altında varlıklarını sürdüren çeşitli "millet"leri birbirine bağlayan kuvvetli bağlar, modern dönem öncesi Osmanlı toplumunun bir karakteristiği idi. Bu sebepten Osmanlı tıbbının incelenmesi, en genel ifadesiyle bir tarafta imtiyazlı Müslüman çoğunluk diğer tarafta gayrimüslimler ya da "tebaa" şeklinde iki düşman gruba bölünmüş olarak resmedilen Osmanlı toplumu manzarasını değiştirmeye yardım ettiği gibi, bir takım etnik grupların farklılaşan maddî çıkarlarına rağmen belirli temel noktalarda birleştiklerini de ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, Osmanlı'daki tıbbî uygulamalar ve inanışlara ait bilgiler, yerli ve yerli olmayan Osmanlı halkının, temelde farklı tekamül yolları izlerlerken, özerk, girift ve çevreleriyle temasa kapalı oldukları tarzında çizilen tabloyu da sorgular niteliktedir. Osmanlı'da

* Bu makale, yazarın *Bull. Hist. Med.*, LXVI,1992, 376-403'te yayımlanan "Ottoman Medicine and Transculturalism from the Sixteenth Through the Eighteenth Century" başlıklı makalesinin çevirisidir.

** The University of Birmingham, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies.

toplumsal ayrımcılığın var olduğunu öne süren bu ve benzeri yaklaşımlar son günlerde değişmekte ve bu toplumların yaşadığı şartlarda gerçekten milletler ve toplumlar arası karmaşık bir ilişkiler ağının mevcut olduğu gerçeği kabul görmektedir.

Yarı-aksiyomatik bir şekilde uzlaştırmacılık, çok kültürlülük, etnik ve dinî çoğulculuk gibi unsurların Osmanlı medeniyetine karakteristik özelliğini verdiği söylenebilir. Bunun yanı sıra Osmanlı'nın tıpta başardığı gibi kültürlerin üretken bir şekilde harmanlanması, Osmanlı fiil ve düşüncesinin çok kültürlü özelliğinin açık bir göstergesidir. Diğer taraftan, Osmanlı'nın kültürel yapısının çok boyutluluğu da çoğu kez görmezlikten gelinmiştir. Osmanlı tıbbi konusundaki araştırmalar, Osmanlı'nın kendisine ait imajı ve kültürel kimliği hususundaki kökleşmiş ancak büyük oranda basite indirgenmiş görüşleri yeniden ele alarak düzeltme vazifesi görebilir.

Osmanlı tıbbi konusundaki araştırmaları, farklı metodolojilere sahip şu dört ana ekolden birine bağlamak gelenek haline gelmiştir. İlk ve belki de en yaygın olan yaklaşım, Osmanlı tıp tarihini, tıp ve teknoloji tarihinin bir şubesi olarak görme temayülündedir.¹ İkinci yaklaşım, Osmanlı tıp tarihini düşünceler tarihinin bir parçası olarak telakkî ederken,² üçüncü yaklaşım tabiblerin eğitim ve öğrenimi üzerinde yoğunlaşmakta ve konuyu Osmanlı müessesesi tarihinin bir dalı şeklinde algılamaktadır.³ Son yaklaşım ise, Osmanlı tıbbının biyografinin kolu olduğunu öne sürerek meşhur tabiplerin eserlerini incelemek suretiyle onların meslekî yönlerini değerlendirmeyi konu edinen ekolü temsil etmektedir. İlk üç yaklaşım hemen hemen münhasıran tıp teorisinde odaklaşmakta ve uygulama alanını ihmal etmekte, dördüncü ekol ise herhangi bir müellifin, Arap, Türk ya da bir başka etnik grubun mensubu olup olmadığı tartışması üzerinde odaklaşan anlamsız argümanlar ya da methiyeler sıralama tarzında kendisini gösteren aşırı derecede öznelciliğe, kültürel ya da millî şovenizme açık bir tavır sergilemektedir.⁴ İlk üç anlayışın üzerinde yoğunlaştığı Osmanlı tıbbının bilimsel

- 1 Bu yaklaşımın önde gelen temsilcilerinden birisi, konusu itibarıyla hâlâ klasik bir başvuru kitabı olarak kullanılan *La Science chez les Turcs Ottomans* (Paris. G.P. Maisonneuve, 1939) isimli eserin yazarı olan Adnan Adıvar'dır.
- 2 Galip Ata, farklı tarihi dönemlerde Türkler arasında hakim olan tıp ekolleri üzerinde ısrarla durduğu için belki de bu yaklaşımın en iyi temsilcisidir. Eserlerinin listesi için bkz. Bibliyografya, Bölüm 4.
- 3 Mesela bkz. Nil Sarı (Akdeniz), "Educating the Ottoman Physician," *Tıp Tarihi Araştırmaları* 2, İstanbul 1988, s.40-64. Rıza Tahsin'in ondokuzuncu yüzyılda kurulan İstanbul Tıp Fakültesi'nin tarihini ele alan eserinin yeni edisyonu, benim incelediğim dönemden farklı bir dönemi ele alsa da, okulların müfredat ve kadrosu üzerinde durmakta olup, ortak bir yaklaşımı temsil eder. Bkz. Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, ilavelerle yayınlayan Aykut Kazancıgil, 2 cilt, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991.
- 4 Osmanlı ve İslam tıbbi konusundaki standart bibliyografyalara bakıldığında tıp kurumları lehine bariz bir eğilimin bulunduğu ortaya çıkacaktır. Hastahaneler, araştırmaların odak noktası olduğu ve çok sayıda yayının yapıldığı bir alandır. Bkz. Ayla Ödekan, (ed.), *Türkiye'de 50 Yılda Yayınlanmış Arkeoloji, Sanat*

yönleri ilgi çekici olmakla beraber, biz bu çalışmamızda, metinlere dayalı olarak tıp eserlerini incelemeye ya da bunların bilimsel ve akademik liyakatlarını değerlendirmeye kalkışmaktan ziyade, Osmanlı İmparatorluğu'nda meslekî tıp ile folklorik tıbbın geliştikleri kültürel ortama dikkatleri çekmek istiyoruz.

Akademik muhit dışındaki tıbbî yapıyı değerlendirmek gerçekten çok zor bir iştir. Çünkü böyle bir çalışma için gereken kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bilimsel ve teorik literatürün incelenmesinden çıkan Osmanlı tıbbının dengersiz görünümünü berraklaştırıp tashih etmek için elimizde hekimlerin vaka defterleri, tıbbî günlükleri ve pratisyenlerin “gerçek hayatta” teorik bilgileri uygulamaları hususunda mahumat verebilecek reçete defterleri bulunmalıdır. Bu konularda tafsilatlı bilgiler veya vaka takdimleri olmasa da, daha geniş bir deliller yumağına başvurmak suretiyle meseleyi belirli ölçüde aydınlatma imkânına sahibiz. Bunu yaparken, sıradan insanlar ile profesyonellerin tıp mesleği hakkındaki izlenimleri bir araya getirilebilir ve böylece Osmanlı tıbbı konusunda tek bir kaynağın sağlayabileceğinden daha kapsamlı bir görüş elde edilebilir.

Bu konudaki mevcut literatürü gözden geçirmeden önce, Osmanlı tıbbının hakkıyla anlaşılmasına mani olan iki büyük engeli kısaca değerlendirmenin faydalı olacağına inanıyoruz. Bunlardan ilki, erken gelişmişlik yanlısıdır ve Osmanlı tıbbının, “modern” tıbbın bir takım öncüllerini ve ilkelerini bunların genel kabulünden çok önce benimsediğini tarihlendirme hatasına düşerek iddia etmektedir.⁵ Aksi yöndeki birçok iddiaya rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern ya da bilimsel tıp çağına 1800'den önce değil, ondokuzuncu asrın son çeyreğinde girilmiştir. İkinci yanlı ise, Osmanlı tıbbının bir tarafta bilimsel ve meslekî tıp, diğer tarafta ise folklorik tıp ve hurafeler olmak üzere iki zıt sahaya ayrıldığını öne sürerek Osmanlı tıbbının ikiye bölmektir.⁶ Her ne kadar bu

Tarihi ve Mimarlık Tarihi ile İlgili Yayınlar Bibliyografyası, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, 1973, s.318-22, özellikle Şehsuvaroğlu ve Ünver'in makaleleri. Osmanlı ve Türk tıp tarihi konusundaki çalışmaların genel bir listesi için bkz. Aykut Kazancıgil ve Vural Solok, *Türk Tıp ve Tabii İlimler Tarihi Bibliyografyası, 1923-1973*, İstanbul, Sandoz İlaç Firması, 1973. Şahsiyetler üzerinde yapılan tartışmalar (“ilmî” tıp ile ilgili araştırmalara verilen ağırlığın bir başka boyutu) son zamanlarda “büyük ilim adamları” olarak bilinen zevatın büyük başarıları konusunda seri anma sempozyumlarının yapılmasına yol açmıştır. Bkz. Kayseri'deki Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nün katkılarıyla yapılan bir dizi yayın; *Şerefeddin Sabuncuoğlu Kongresi* (1985); *Konyalı Hekim Hacı Paşa Kongresi* (1986); *Ebu Bekir Razi Kongresi* (1988) ve *Hekim Şanizade Atıullah 1771-1826* (1989).

5 “Erken gelişmişlik” için bkz. Adıvar, *La Science chez les Turcs Ottomans, (n.1)*, s.37. Burada Adıvar, muasır olan bazı vatanperverlerin mikroplarla ilgili günümüz teorisini onbeşinci yüzyıl tasavvuf ve din alimlerinden Akşemsetdin'e atfettiklerini belirtir. Akşemsetdin hakkında bilgi için Hans J. Kissling'in *Encyclopedia of Islam*'daki makalesine bakınız. EI², I, Leiden, J. Brill, 1960, s. 312-13.

6 Din ile bilimin birbirine karşı oldukları fikri, literatürü o derecede işgal etmiştir ki, yirminci yüzyıl düşüncesinin çok kuvvetli sekülerist ön yargısına karşı koymak isteyen insanlar, aksi yönde deliller bulmak zorunluluğunu hissetmişlerdir. Dinin özde akıl dışı olduğu yolundaki genel efsane ile uyum halinde olan bir anlayışa örnek için Osman Şevki'nin mübalağalı tasvirine bakılabilir. Bkz. Osman Şevki, *Beş Buçuk Asırlık*

konudaki genel kabul, her iki alanın da birbiriyle olan ilişkilerini reddetme yönündeyse de daha dikkatli bir yaklaşım, bunların birbiriyle uygunluk içinde olduklarını ve hatta birbirini tamamladıklarını öne sürebilir.

İlk yanlışı yani erken gelişmişlik yanlısını değerlendirirken, ondokuzuncu yüzyılda Yakın Doğu'daki günlük hasta tedavi ve bakım standartlarının Avrupa ve Amerika'dan daha aşağı olmamakla beraber, nisbeten "modern öncesi" seviyede kaldığına dikkatleri çekmek gerekir. Durum ne olursa olsun, muasır yabancı tıp gözlemcileri, Osmanlı'da tıbbî uygulamaların eksikleriyle ilgilendikleri kadar onun yeniliklere açık tutumuyla da ilgilenebilirlerdi. Şu iki alıntı durumu açıklamaya yardımcı olabilir. Bunlardan biri 1827'de Sultan II. Mahmut tarafından yeni bir tıp okulunun açılışından hemen sonra 1828 yılında İstanbul'u ziyaret eden bir İngiliz tarafından kaleme alınmış⁷ olup diğeri ise dört yıl sonra, yani 1832'de Amerikalı bir diplomat tarafından yazılmıştır.

Bunlardan bir İngiliz olan Charles MacFarlane, tıbbî tedavi ile ilgili şahsî bir tecrübesini şöyle nakletmektedir:

"Gözümde şiddetli bir ağrı [enfeksiyon] hasıl oldu. Sülük tatbik edilip bolca kan aldırdıktan sonra acım bir ölçüye kadar dindi ve birkaç hafta boyunca ara sıra da olsa insan içine çıkmam mümkün oldu; ancak Temmuz ayı ortalarında gözlerimin nisbeten daha iyi olduğu bir dönemde, daha şiddetli bir hastalık nöbeti geçirdim. Bu, beyin zarında meydana gelen bir iltihap [menenjit] idi... Ardarda beş ila yirmi gece boyunca gözlerimi kapatamadım... Kendisine tıbbî konularda başvurduğum kişi (o da bir kasabalıydı) tarafından bilinçsiz ve daha da kötüsü baştan savma bir şekilde muayene edildim ve anlatılması bile zor olan kanatma türünden işkenceyi andırır yöntemlerle uzun süre kıvrandıktan sonra, dostlarım benim ölmekte olduğum kanaatine vardılar. Öncekinden çok daha kötü duruma geldiğimi

Türk Tababeti Tarihi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1925, s.148 ve diğerleri. Burada, modern dönem öncesi medreselerdeki entelektüel atmosferi hiçe sayan bir yaklaşımı görmek mümkündür.

- 7 Genel literatürde Türkiye'de Batı yani modern tıp döneminin, bu okulun açılışı ile başladığı kabul edilir ve bu dönemin başlangıcı, yenilenmiş müfredat uygulayan bu gibi Avrupa tarzı müesseselerin kurulmasına atfedilir. Ancak nispeten daha az üzerinde durulan husus, Sultan Mahmut'un *Tıphane-i Amire*'sinin çok yavaş bir tempoda çalıştığı ve en son halinde bile, büyük bir problem için yalnızca küçük çaplı bir çözüm olarak kaldığı gerçeğidir. Bu okul 1838'de yeni müfredatı benimsedikten sonra ilk mezunlarını 1843'te 67 kişi olarak vermiştir. İmparatorluğun ihtiyacının büyüklüğü düşünüldüğünde, bu sayı çok mütevazı kalmaktaydı. Sayı itibarıyla, bu yeni kadro herhangi bir tıp devrimi gerçekleştirmek için yetersizdi. Bu konuda detaylı bilgi için, aşırı bir övgü ile kaleme alınan şu esere bkz. Galip Ata, "L'Evolution de la Médecine en Turquie," Victor Gomoïu (ed.) *Compte-rendu du Neuvième Congrès International d'Histoire de la Médecine* (Bucaresti, 1932), Bucharest, La Société Royale Roumaine d'Histoire de la Médecine, 1936, s.95-131 ve özellikle s.122-31. 1855'teki İngur savaşında hazır bulunan İngiliz gözlemci Oliphant'ın anlattıklarından, yeni okulun askeriyenin sınırlı tıbbî ihtiyaçlarını bile karşılamaktan uzak olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu sefer sırasında "sağlık hizmetlilere olan ihtiyaç"ın doğurduğu acıklı neticeler için bkz. Laurence Oliphant, *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army under Omer Pasha: A Personal Narrative*, Edinburg and London, W. B. Jackwood & Sons, 1856, s. 105-6, 112-13.

görünce (iki aylık bir tedaviden sonra) doktorum bana hava değişikliği ve Tarabya köyünü tavsiye etti... Orada, zaten var olan dayanılmaz acılarıma bir de belirli aralıklarla gelen inatçı bir ateş de eklendi... Onbeş gün aralıksız çektiğim acılardan sonra Pera'ya daha kötü bir vaziyette döndüm."⁸

Daha sonra sözlerine devam eden MacFarlane, nihaî iyileşmesini meslekî tıp bilgisine dayalı herhangi bir tedaviye atfetmekten çok bir arkadaşının kendisine yaşattığı eğlenceli dostluk ortamına bağlamaktadır.

Amerika'lı David Porter ise günün tıbbî uygulamalarıyla ilgili şikayetlerini veba salgınına uğramış olan Gemlik'e yaptığı gezi sırasındaki gözlemlerine dayanarak iğneleyici ifadelerle anlatmaktadır:

"Büyük bir esefle öğrendik ki bu yer, ileride bizim oradan kaçmamıza sebebiyet verecek olan Frenk doktorlar [çoğu Batı Avrupa'lı göçmen hekimler] tarafından istila edilmişti. Bu zevat bize orada çiçek hastalığı salgınının olduğunu ve her gün birçok insanın öldüğünü söyledi. Onlara neden aşılama yapmadıklarını sordum. Bana, genç ve iyi bir Rus doktorun bir müddet orada kaldığını ve aşı işinden son derece iyi anladığını, hünerini kasabanın çocukları üzerinde gösterdiğini, ancak büyük bir talihsizlik sonucunda aşısızlıklardan (bence saf olmasından)⁹ dolayı hepsinin öldüğünü ve geride bu hastalığı bıraktıklarını söylediler. Çiçek hastalığı aşısının maddesinde yanlışlık yapmak üzücü bir olaydır. Bu durum bir süre önce bizim ülkemizde, Amerika'da da meydana geldi ve sonuç çok üzücü oldu. Ancak burada herhangi bir hatanın olduğu ortaya çıkmadı. Câni, işi kardeşlerine bıraktı ve ve onlar da bu işten kâr elde etmek üzere onun yolunu takip ettiler."¹⁰

Porter'in, Amerika'lı doktorların cahilce hareket ederken Osmanlı Türkiye'sindekilerin daha alçakça niyetleri olduğu şeklindeki hükmünü kabul etmek mecburiyetinde değilsek de, Jenner'in buluşunun yanlış uygulamasının coğrafi sınır tanımadığı kanaatine katılıyoruz.

Osmanlı tıbbının gerçek anlamda anlaşılmasını engelleyen unsurlardan biri de uyumsuzluk varsayımdır. Bu teori, bir tarafta bilimin ve rasyonel düşüncenin, diğer tarafta ise büyü, gelenek, hurafe ve dînî inançların, birbirine zıt ve sıkı sıkıya kapalı alanlar teşkil ettiklerini öne sürer. Bu teoriye göre, bu alanlardan hiçbiri, bir diğeri ile temasta bulunmadığı gibi onun etkisi altında da değildir. Bu iddialar Batı tıbbi için geçerlilik taşımadığı gibi Doğu tıbbi için de doğru değildir.

8 Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces* London: Saunders & Otley, 1829, s.402.

9 Aşı maddesinin olduğu gibi yani virüsü zayıflatılmadan kullanılmasından. Ç.N.

10 David Porter, *Constantinople and Its Environs in a Series of Letters (1831-1834)*, I, New York: Harper & Brothers, 1835, s. 271.

Biggs'in Eski Çağ'da Yakın-Doğu tıbbi konusunda yaptığı son çalışmasında öne sürdüğü gibi, tıbbî tedavi ile büyü tedâvisi eski çağlarda birlikte var olmuş ve hatta oldukça rahat bir şekilde birbirine karışmıştır.¹¹ Orta Çağ'da, ne Bizans ne de İslam tıbbında bu dengeyi ve tamamlayıcı yapıyı değiştirebilecek çok az şey vuku bulmuştur. Bundan dolayı, modern dönem öncesi tıbbını, folklorik tıp ve meslekî tıp olarak kesin sınırlarla ayırarak bunları birbirine nüfuz edemeyecek sınırlar içinde mütâlaa etmek ve bunu yaparken de tamamiyle farklı şartlara göre değerlendirmede bulunmak çok iyi bilinen tarihî gerçeklerle bağdaşmayacaktır.

Bu iki alan arasındaki karşılıklı bağımlılık oldukça bariz ise de muayyen zaman ya da kültürlerde kendisini gösteren bu etkileşimin nasıl cereyan ettiğini tespit etmek için daha kapsamlı araştırmalar gerekmektedir. Bu kesişme ve örtüşmeye misal olarak, Kur'an'ın Bakara suresinde annelere yapılan hitaba bakılabilir:

"Emzirmeyi tamamlamak isteyen (baba) için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler... Eğer ana ve baba birbiriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur. Eğer çocuklarınızı (süt anne tutup) emzirtmek istediğiniz taktirde, süt anneye vermekte olduğunuzu iyilikle teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah yoktur".¹²

Burada çocuğun iyi bir şekilde beslenmesiyle Kur'an'ın savunduğu şey arasında aslında bir çelişki yoktur. Bundan dolayı, Osmanlı'nın ilmî düşüncesinde fizik ile metafizik alanları birbirinden ayıran açık bir ayırım olmakla birlikte, bu alanların bağdaştırılamaz düşünce tarzlarını temsil ettiği zannedilmemelidir.

Bugüne kadar Osmanlı tıbbi üzerinde yapılan çalışmaların külliyetli bir kısmı, tıbbî metinler ve ilgili eserlerden müteşekkil kaynaklara dayandırılan meslekî tıp ile medrese ya da hastahanelerden hareketle ele alınan tıp kurumlarının biyografisi ya da tarihine hasredilmiştir. Şu iki faktör, araştırma gündeminin oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bunlardan biri, kaynakların ulaşılabilir olması yanısıra belirgin özellikler taşıyan kurumsal ortamlardaki gelişmeleri tesbit etme ve ilgili belgeleri toplamadaki kolaylıktır. İkincisi ise, folklorik tıbbi geçerli bir araştırma alanı olarak kabul etmede ortaya çıkan, itiraf edilmemiş bir isteksizliktir. Bu isteksizlik, folklorik tıp, geleneksel

11 Robert D. Biggs, "Medizin", *Reallexikon der Assyrologie*, VII, Berlin, W. de Gruyter & Co., 1990, s. 623-29.

12 Kur'an, Bakara Suresi, ayet 233; terc. Muhammed Marmaduke Pickthall, *The Meaning of the Glorious Koran*, London, 1953; reprint New York, New American Library, 1963, s.54.

tıp, büyüye dayalı tıp ve benzerlerinde görülen yaygın tıbbî uygulamaların bir bakıma “ilkel” oldukları ve dolayısıyla millî bir utanç kaynağı olarak gözükmeleri ya da unutulmaları gerektiği inancından kaynaklanmaktadır.

Konuyu mantıkî açıdan ve istatistikî bir yaklaşımla ele alırsak, medreselerdeki müderrislerinin ve hastahanelerdeki klinik personelinin, nüfusun oldukça marjinal ve cüzî bir kısmının sağlık problemleriyle ilgilendiklerini açıkça görürüz. Nüfusun büyük kısmının -özellikle kırsal bölgelerde- tıp literatürünü oluşturmakla görevli saray hekimlerine ulaşma imkanları bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bu tıp literatürünün onların ihtiyaçlarına hitap ettiği bile söylenemez.

Kapasite açısından tıp müesseselerinin yetersizliğinin bir göstergesi olarak ondokuzuncu asır sonlarının İstanbul'u ile ilgili şu istatistik önemlidir: Bu dönemde, şehir nüfusuyla ilgili olarak verilen rakamları (yaklaşık 700 000 - 800 000)¹³ ve Mordtmann'ın 1879'da şehir hastahanelerinin yatak kapasitelerine dair titiz değerlendirmesini (2 430)¹⁴ kabul edersek, gerçek durum tamamen aydınlığa kavuşur. Evliya Çelebi'nin onyedinci asır İstanbul'u için verdiği hastahane kapasitesi, oran olarak buna benzemektedir. Teşhis mütehasısları ile meslek eğitimi almış hekimler, sağlık hizmeti verenler ile yarı-profesyonel kişiler tarafından uygulanan geniş bir uzmanlıklar ve alt-uzmanlıklar yelpazesinin sadece küçük bir kısmını oluşturmaktaydı. Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi, özel uygulamaları olan her 1000 özel doktora (*tabip*) karşılık resmi olarak atanmış sadece 30 kadar doktor (*hekim*) vardı. Yani saray ya da İstanbul'un dokuz büyük hastahanesinden biriyle (eğer kasabadakiler dışarıda bırakılırsa bu sayı beş olur) kurumsal ilişkisi olan 30 *hekim* bulunmaktaydı. Yani, doktorların yaklaşık yüzde üçünden fazlasının resmî görevleri yoktu.¹⁵ Tıp mesleğini uygulayanlar ile yarı-meslekî kişilerin geri kalan kısmı, Evliya Çelebi tarafından şu yedi sınıfta toplanmıştır: 700 *cerrah*; 80 *kehhâl* (göz hekimi); 100 *tutyacıyan*

13 Bkz. Zafer Toprak, “La Population d’İstanbul dans les Premières Années de la République,” *Travaux et Recherches en Turquie*, 1982, Louvain, Belgium, Editions Peeters, 1983, s.63-70.

14 Conseil International de la Santé, *Les Réfugiés de la Roumélie en 1878: Rapport Présenté au Conseil* (Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1879), s.35-37. 1924 yılında New York City hastahanesinin yatak kapasitesini veren bir kaynakta ilgi çekici bir istatistik mevcuttur. Bu istatistik ondokuzuncu yüzyılda İstanbul'un imkanlarının uygunluğu hakkında komisyonun müşahedelerinin geçerliliğini ne onaylamakta ne de reddetmektedir. Nüfusla ilgili rakamların doğru olduğu kabul edilirse 1828'de İstanbul için verilen 2 430 yataklık kapasite, her 329 kişi için 1 yatak ya da her bin kişi başına 3,4 yatak demektir. 1924'te New York Tıp Akademisi halk sağlığı komisyonu tarafından hazırlanan istatistiğe göre, New York'un hastahane yatak kapasitesi bu tarihte 32 000 idi. Yani her 175 kişiye 1 yatak ya da her 1000 kişiye 5,7 yatak düşmekteydi. Edward Henry Lewinsky-Corwin, *Hospital Situation in Greater New York: Report of a Survey of Hospitals in New York City*, New York and London, G. P.Putnam's Sons, 1924, s.29. 1934'te New York City hastahanesinin yatak kapasitesi 32 000'den 49 465'e yükselmişti. United Hospital Fund, *Report of the Hospital Survey for New York Presented to the Survey Committee by its Study Committee*, III, New York, The United Hospital Fund, 1938, s.524.

15 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, İstanbul, İkdam Matbaası, 1314/1896, s. 530.

(göz ile ilgili karışımları hazırlayan); 500 *macunciyan*; 600 *aktar*, devâ (*edviye*) ve (*eşribe*) hazırlayıcısı; 70 *güllab* (kokulu su yapan) ve 14 *edhan* (ilâç yağları yapan).¹⁶ Cerrah ve göz hekimleri dışında, bu grupların hepsinin sağlık hizmeti sunanlar olmaktan çok, sağlık ürünü satıcıları olmaları son derece dikkat çekicidir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, ürettikleri mallar, insanlar tarafından kendi kendilerini tedavi etmek üzere satın alınmaktaydı.

Evliya Çelebi'nin sözlerini bir tarafa bırakırsak, ilâçla tedaviyi kendi başına uygulama da dahil olmak üzere kendi kendine tedavi yönteminin Osmanlılar arasında alışlagelmiş bir uygulama olduğuna dair işaretler mevcuttur. Bu durumu açıklamak için birçok sebep öne sürülebilir. İlk olarak, mevcut müesseselerin böyle büyük hacimdeki bir talebi karşılamada yetersiz kaldığını ve hastaların küçük şikayetleri için mahallî ya da yakın çevre düzeyinde sağlık hizmeti verenlere giderek tedavi yolu aradıklarını göz önünde bulundurmalıyız; mesela, küçük çaplı kesik ve çürüklerin doktorlar yerine berberler tarafından tedavi edildiği bilinmektedir. İkinci olarak, ekonomik faktörler, hastaların doktora sıkça baş vurmalarını engelleyecek bir durum teşkil etmekteydi. Özellikle orta ve altındaki sınıflara mensup birçok hasta, pahalı ve ulaşılması güç olan tıp mesleğine mensup bir kişi tarafından tedavi edilmek yerine hem daha kolay ulaşılabilen hem de nisbeten daha ucuz olan popüler çareleri tercih etmekteydi. Üçüncü olarak, hastaların risk ve güvenilirlik faktöründen tam anlamıyla haberdar oldukları açıkça görülmektedir. Ameliyat ve benzeri temel tıbbî müdahaleler, operasyon sonrası bazı komplikasyonların ortaya çıkması ya da kana bol miktarda mikrop ve toksin karışması ihtimalinin yüksekliği sebebiyle tedavi metodları olarak fazla tercih edilmemekteydi.

Hiç şüphesiz bunların yanında, hangi tedavi metodunun tercih edilmesi gerektiğini belirlemede gelenek gibi daha az anlaşılabilir başka tesirler de önemli bir rol oynamaktaydı. Ancak doktor tedavisinden kaçmanın tipik sebepleri, yukarıda özetle verilen gerçeklerden herhangi birine veya birkaçına bağlanabilir. Halk arasındaki âdetler ve genel temayüller yanında Evliya Çelebi'nin liste halinde verdiği çeşitli sağlık hizmetlilerinin sayısı göz önünde bulundurulduğunda, folklorik tıbbın önemini görmezlikten gelen ya da ona hak ettiğinden daha az önem atfeden Osmanlı tıbbî münakaşalarının, gerçeğin çarpıtılmış bir tablosunu sunmakla kalacağı ilk bakışta farkedilecektir.

Bir toplumda, üfürükçüler, sahte doktorlar, şarlatanlar ve tıbbî tedavi ya da tavsiyeler dağıtan diğer amatörler güruhunun varlığı, o toplum mensuplarının doğuştan gelen hurafeciliğinin bir göstergesi olarak telakkî edilmemelidir. Bu tür

16 Ibid.

insanların ortaya çıkması ve halkın bunlara yönelmeleri, meslek eğitimi görmüş doktorların sayıca eksikliğinden başka bir şey ifade etmediği gibi modern dönem öncesi toplumların değişmez bir gerçeğidir.¹⁷ Osmanlı ülkesinin kırsal bölgelerindeki hekim kıtlığı, o bölgeleri gezmiş olan muasır Batılı seyahatçilerin eserlerinde de sıkça yer alır.¹⁸ Hemen şunu söyleyelim, bu ifadeden şehirlerde doktor sıkıntısı çekilmediği gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. İster maddî ister manevî sebebi ne olursa olsun, gerek şehirlerde gerekse kırsal kesimde yaşayan ve imparatorluğun üç büyük dinini (İslam, Hıristiyanlık ve Musevîlik) temsil eden tüm sosyal sınıflara mensup ferdlerin, bizim bugün folklorik tıp ya da tamamen hurafe dediğimiz uygulamalara evrensel anlamda ve sıkça başvurdukları tartışma götürmez bir gerçektir.

Ondokuzuncu asır boyunca, Balkanlar'da yaşayan birbirine karışmış Hıristiyan ve Müslüman toplumlar arasında eski çağlara ait büyüye dayalı tıbbın izleri Stoyanoff tarafından ayrıntılı bir şekilde belgelendirilmiştir.¹⁹ Eyüboğlu da sihirbaz ve büyücüler gibi geleneksel şahsiyetlerin nasıl olup da günümüz Anadolu kültürünün bir parçası olarak hayatta kaldıklarını bir eserler dizisiyle göstermiştir.²⁰ Bu inanç ve uygulamaların, şehir nüfusu arasındaki yaygınlığı, Osmanlı tıbbi araştırmaları sözkonusu olduğunda yukarıdaki olgunun belki de en çarpıcı kısmını oluşturmaktadır. 1820'lerin sonlarında İstanbul'a gelen Amerika'lı misyoner bir doktor olan Josiah Brewer, İstanbul açıklarındaki adalarda oturanlar başta olmak üzere Yunan Ortodoks toplumunun bazı grupları arasında süregelen sağlam inancı, canlı bir şekilde anlatmıştır. Brewer'in tahminine göre, Adalar sakinlerinin kendi azizlerinin iyileştirme gücüne verdikleri değer, doktorlarının yazmış olduğu ilâçlara verdikleri değer ile aynı ya da daha

- 17 Bkz. Guy Williams, "Quacks and Quackery," *The Age of Agony: The Art of Healing, c. 1700-1800*, London: Constable, 1975, s.170-98. Bu bölümde Williams, şarlatan doktorların var oldukları gibi, bu insanların arzulu takipçilerinin de bulunduğunu belirtmektedir. Bu, aynı yüzyılın sonlarında Londra'da "hayat iksiri" (s. 188-192) hazırlamakla şöhret bulan James Graham'ın (öf.1794) konumuyla karşılaştırılabilir. 1790'lara ait Patent bürosu kayıtları, patentli ilâçların bu dönemde Amerika'da da aynı ölçüde popüler olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. Stewart H. Holbrook, *The Golden Age of Quackery*, Cambridge, England, and New York, Macmillan, 1959. Modern çağ öncesinde şarlatanlara ve şarlatanlığa olan temayülün, nüfusun hurafeler içine batmış olmasından değil eğitilmiş hekimlerin kıtlığından kaynaklandığı iddiası için bkz. Matthew Ramsey, *Professional and Popular Medicine in France, 1770-1830*, Cambridge, England, and New York, Cambridge University Press, 1988.
- 18 Bkz. John D. Spillane, *Medical Travellers: Narratives from the Seventeenth, Eighteenth, and Nineteenth Centuries*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1984; Washington de Buno & Rosa B. de Buno, *Aspectos Médicos e Higiênicos del "Viaje de Turquía" (1557)*, Montevideo: Ediciones de la Banda Oriental, 1985. Yine bkz. Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant, 1749-52*, London, 1766, s.40-42. Burada Hassequist'in İzmir ve çevresine yaptığı seyahatler esnasında halkın onun tıp bilgisine ve hizmetlerine olan sürekli talebi anlatılmaktadır.
- 19 Bkz. Paraschiv Stoyanoff, "L'Evolution de la Médecine en Bulgarie," *Compte-Rendu, Gomoiu* (ed.), (n.7), s. 179-93.
- 20 Eyüboğlu'nun eserlerinin listesi için bkz. Bibliyografya, Bölüm 4.

fazladır. Yine de Brewer'in kendisinin mahalli pazarlarda temel ilâçların kıt olduğuna hattâ bulunmadığına işaret etmiş olması ilgi çekicidir.²¹ Bir antika meraklısı ve aynı zamanda yirminci asır başlarıyla ilgilenen amatör bir bilimadamı olan Varhan Torkomian, İstanbul'daki Hıristiyan Ermenilerin çoğu kez, vücudu etkileyen kötü mizaçları uzaklaştırmak için gümüşten yapılmış haç taşıdıklarını belgelemiştir.²² Hastalıkların tedavisinde taşların kullanılması yanında, taşların, tılsımların ve muskaların, şifa verici oldukları inancı, Avrupa'daki Hıristiyanlar arasında olduğu gibi Osmanlı Müslümanları arasında da yaygındır.²³

Folklorik tıbbın, sadece hurafe ve efsanelerden ibaret olduğu zannedilmemelidir. Osmanlı halkının, çeşitli bitkisel karışımların tedavi değeri konusunda bildiklerinin, bugünün sıradan bir insanının modern ilâçlar hakkında bildiklerinden daha fazla olduğu açıktır ve bu bir zaruretten kaynaklanmıştır. Bunun yanı sıra, Osmanlılar, mevcut ilâçların kullanımında hem daha tecrübeli hem de daha ayırt ediciydi. Modern dönem öncesi toplumunda, insanlar sağlık problemlerini belirli bir uzmana götürme lüksüne sahip değillerdi; uzmanların sayıca az olması, halkın kendisini bilgilendirme yükümlülüğünü de beraberinde getirmekteydi. Kırsal nüfus, özellikle de göçebeler söz konusu olduğunda, doğal çevre, sürülerin hijyen, besin ve tıpla ilgili ihtiyaçları ile münzevî şartlarda günlük hayatlarını sürdüren insanlar arasında tecrübeye dayalı bir ilişki vardı.²⁴

Onbirinci asırda Sinkiang ve Maveraünnehir'de hüküm süren Karahanlı hükümdarları için Kaşgarlı Mahmut'un hazırladığı bir eser, tıbbî konular hususundaki genel bilginin yüksek düzeyde olduğuna delalet etmektedir. Bu Orta Çağ tıp geleneklerinin daha sonra Anadolu'ya yerleşecek olan Oğuz kabileleri arasında bozulmadan varlığını sürdürdüğü kesindir.²⁵ Osmanlı şehirlerinde halk,

21 Josiah Brewer, *A Residence at Constantinople, in the Year 1827*, New Haven, 1830, s.143 ve diğerleri.

22 Bkz. Varhan Torkomian, "Ex-voto Médicaux de Constantinople," *Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine (BSFHM)*, V, 1906, 121-125 ve XI, 1912, 462-63.

23 Bkz. Robert Blanchard, "Note sur les amulettes," *BSFHM*, XI, 1912, 55-59. Blanchard, Fransa'daki tıp ile dünyanın diğer yerlerindeki tıbbî karşılaşırken Yakın Doğu'da muska, nazarlık kullanımının hemen tüm dinî gruplar (Museviler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar) arasında görüldüğünü belirtir. Ondokuzuncu yüzyıl İstanbul'undaki tılsım yapıları konusu için, bkz. Charles White, *Three Years in Constantinople*, III, 2.bs., London, H. Colburn, 1846, s.162-63. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Avrupa'da büyüyu kullanan tıbbın (taşların tedavi edici etkisine olan inanç da dahil olmak üzere) süregeldiği konusunda bkz. Lynn Thondike, *A History of Magic and Experimental Science*, VIII cilt, New York: Macmillan, 1923-58., özellikle cilt VII ve VIII.

24 Pastoral ve kırsal kesimlerdeki sözde-ilkel tıbbın tecrübi olarak gelişmişliği yanı sıra sezgiye dayanan tıp bilgisinin yüksek seviyesi konusunda, Mustafa Salman'ın belgelere dayanan, *Halk Hekimliği ve Halk Veterinerliği* (Ankara, Ulus Basımevi, 1948) adlı çalışmasına bakılabilir.

25 Bkz. Robert Dankoff (ed. ve çev.), *Mahmud el-Kaşgarî: Compendium of the Turkish Dialects*, 3 kısım, Cambridge, 1982-85, özellikle kısım 3, s. 259-60. Yine bkz. A. Altıntaş, "Divan-ı Lügat it-Türk'teki Tıp Terimleri," *Tıp Tarihi Araştırmaları* 2, İstanbul, 1988, s. 65-73.

bitkisel ilâçlar satan aktarların tavsiyelerine güvenmekteydi.²⁶ Bütün Osmanlı şehirlerinde halkın kolaylıkla ulaşabileceği bu insanlar, hem ilk yardım hizmeti sunan hem de koruyucu tıp alanında faaliyet gösteren kişiler olarak görülebilir. İlâç ve deva reçeteleri hazırlamanın yanı sıra, bu insanlar çeşitli tavsiyelerde de bulunurdu. Aynı zamanda hekimlerin, sıradan şikayetlerle gelen yığınla hastanın tedavisiyle uğraşma işini de hafifletmekte ve sınırlı sayıdaki kliniklerin ve hastahanelerin ağır hastalar için hizmet vermesini sağlamaktaydılar. Osmanlı tıp gelenekleri söz konusu olduğunda, sağlık hizmetleri sisteminin bu önemli boyutlarını göz ardı eden her anlayış, gerçek anlamda kuşatıcı olarak kabul edilemez.

Osmanlı tıp tarihi araştırmalarıyla ilgili kaynaklar

Osmanlı tıbbının gelişmesini hakkıyla değerlendirebilmek için hem ilk (artifactual) hem de yazılı kaynakları içine alan çok geniş bir deliller yelpazesinin incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı tıbbı hakkında halihazırda yapılmış olan açıklamaların ve gelecekte yapılacak olanların durumunu ele alan bu yazımız, az kullanılan ve fazla ulaşılamayan bazı bilgi sınıflarının birbirleri karşısındaki önemini ortaya koyma ve değerlendirme teşebbüsü niteliğindedir ve özellikle makale sonunda şematik olarak takdim edeceğimiz Bibliyografya'nın 2. ve 3. kısımlarıyla bağlantılı olarak kullanılmak üzere tasarlanmıştır. Oldukça geniş bir kaynaklar alanından sabırla toplanan ipuçlarından hareketle, sağlık ve sağlık hizmetiyle ilgili popüler yaklaşımları açıklığa kavuşturmak ve Osmanlı tıbbını karakterize ettiği söylenen unsurları -kendi kendini ilâçla tedavinin tercih edilmesi ve cerrahî tedaviden kaçınma²⁷ bir kenara bırakılırsa- birbirinden ayırmak mümkün olabilir. Bu çalışmanın potansiyel kaynakları arasında, aşağıdaki beş kaynak kanaatimizce özel bir önem taşımaktadır:

* Arşiv bilgileri, özellikle de resmî düzenlemeleri, yasal faaliyetleri ve şahısların şikayetlerine ait kayıtları ihtiva eden kadı sicilleri;

* Otobiyografik kayıtlar, hatıratlar ve Osmanlı biyografi literatürü;

* Atasözleri, şiirler, halk tiyatrosu; kısaca edebî kaynaklar;

* Alan taramalarıyla belgelendirilen folklorik tıp, tıbbî uygulamalar ve inanışlar; toplanan malzemeden elde edilen deliller (yazılı büyüler ve muskalar gibi) ve sözlü anlatımlar;

26 Bibliyografyanın, 4. bölümündeki Ayşegül Demirhan tarafından yazılan makalelere bkz. Yine bkz. Albert Dietrich, "el-Attar," *EF*, I, s.751-52.

27 Yukarıda Evliya Çelebi ile ilgili tartışmayı izleyen metne bak.

* Seyahatnameler; Osmanlı tıbbi araştırmalarında büyük önem taşıyan bir külliyyattır. Zira, Osmanlı kaynaklarının genel bilgi olduğu için ya da önemsiz görerek gözardı ettiği meseleleri, ekzotik ve alışılmamış şeyler bulmak gayesiyle gezen seyyahların çok detaylı bir şekilde tasvir etmeleri mümkündür.

Dördüncü ve beşinci kaynak gruplarını ihtiva eden bilgilerin kısmî bir değerlendirmesini yaptığımız için, şimdi de geriye kalan üç bilgi kaynağına; yani arşiv, biyografi ve otobiyografi ile edebî kaynaklara temas etmek istiyoruz.

Arşiv malzemesinden elde edilen bilgiler

Koruyucu tıba önem vermesi yanında, Osmanlı tıbbının belki de en bariz özelliği olan perhiz tedavisi arşiv kayıtlarından açıkça takip edilebilmektedir. Perhiz ve beslenmenin hastahane tedavilerinin temel bileşeni olduğu, Fatih Sultan Mehmed'in onbeşinci yüzyılda İstanbul şehrinin beşinci tepesi üzerindeki camiin yanında kurduğu tıp ve sosyal hizmet kompleksine dair Süheyl Ünver tarafından yapılan bir çalışmayla ortaya konmuştur.²⁸ Osmanlı'da devletin maddî olarak desteklediği sağlık müesseseleriyle ilgili belgelerin de tasdik ettiği gibi en yüksek bütçe giderlerinin, bugünkü gibi hekimlerin ücretlerine, vizite bedelleri ya da tehzizatına değil, hastaların beslenme ve bakımlarına tahsis edilmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Devletçe desteklenen hastahanelerin -ki Osmanlılar tarafından "hastaların tedavi edilme yeri (*bimaristan*) olmaktan çok "şifa evi" (*darüşşifa*) olarak nitelendirilmişlerdir- vakıf ve muhasebe belgeleri, Osmanlı tıp kurumlarıyla ilgili araştırmalar için muhtemelen en güvenilir ve ayrıntılı bilgi veren kaynaklardır. Ancak bu konuda tam bir tablo elde edebilmek için bu belgelerin kadı sicillerinden gelen bilgilerle desteklenmesi gerekmektedir.

Bu sonuncu kayıtlar, Osmanlıların şehir planlaması, halk sağlığı, koruyucu tıp alanlarına özel dikkat gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Mesela, İstanbul kadı sicillerinde bulunan 1088 (1678) tarihli bir belge, Yedikule'deki mezbahaların düzenlemeleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler ihtiva eder. Bu hükümde, 1040-80 (1620-60) yılları arasındaki kırk yıllık bir zaman dilimi içerisinde şehrin hızla büyümesinin, Eyüp ve çevresindeki Bizans surlarının doğu ucunda, Haliç kıyısı boyunca uzanan bölgelerin civarında yeni mezbahaların açılmasına sebep olduğu ve yeni mezbahaların çevredeki meskun alanlarda bazı sağlık problemleri ortaya çıkardığı belirtilmektedir. Sözü geçen hüküm, bu zararı ortadan kaldırmak

28 Bkz. Ahmet Süheyl Ünver, *Türkiye Gıda Hijyeni Tarihinde Fatih Devri Yemekleri*, İstanbul, Kemal Matbaası, 1952. Genel olarak diyet için, bkz. İnci Bowman, "Ottoman and European Diet," *Bookman*, VIII, 1981, 3-9; ve Halil İnalçık, "Matbakh-i Amire," *EF*, VI, s. 809-13, burada Osmanlı saray mutfağlarındaki yemek dağıtım faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

için, hayvan kesiminin yalnızca Yedikule'nin Marmara sahilinde bulunan şehir duvarlarının dışındaki sınırlı alanda yapılmasını öngören daha evvelki katı düzenlemelerin yürürlüğe konmasını emretmektedir.²⁹

Kadı sicilleri, Osmanlı'da vuku bulan düzenleme gayretlerine dair malumat vermekle beraber, tercihen ya da şartların zorlamasıyla İstanbul'un dokuz büyük tıp tesisinin dışında, tedavi amacıyla fertler arasında yapılan yazılı anlaşmalardan da bahseder. Araştırmalarım esnasında tesadüf ettiğim en yaygın özel hizmet anlaşmaları, bilhassa bedenleriyle çalışan erkeklerde sıkça görülen bel fitiği (inguinal hernia) tedavisi anlaşmalarıdır. Sadece dört vesikadan hareketle çıkarılan sonuçlar ihtiyatla karşılanırsa da,³⁰ bu sözleşmelerin bir takım gerçekleri ortaya koyduğu görülmektedir. Bu belgeler umumiyetle, 560-960 akçe ya da 7-12 kuruş arasında değişen bir ücret karşılığında cerrahi müdahale ile yapılacak tedaviden ve müdahaleyi takiben 30 gün boyunca sağlanacak bakımdan bahsetmektedir. Buradan, tedaviyi yapan şahısa 20-30 akçe civarında bir yevmiye verildiği sonucu çıkarılabilir (Yaya Yeniçeri askerinin yevmi 5 akçe aldığı düşünülerek bir kıyas yapılabilir). İncelenen dört örnekte hastalar ve onları tedavi edenler, çeşitli sosyal ve etnik gruplara mensup, kadın-erkek herkesi kapsamaktadır. Örnek vermek gerekirse; bir belgede tedaviyi yapacak Yorgi isimli bir Yunanlı ile Mehmed isimli bir saray bahçıvanı arasında 800 akçelik bir ücret karşılığında yapılan anlaşma anlatılırken, diğer bir belgede, yine tedavi uygulayacak Yorgi isimli bir Yunanlı ile 7 kuruş ya da 560 akçe karşılığında tedavi olmak üzere anlaşan Manuel isimli bir Yunan denizci arasındaki anlaşma yer almaktadır. Bu anlaşmalarda hasta, muhtemel bir ölüm durumunda, tedavi edenin mesuliyetinin olmayacağını garanti etmektedir.³¹

Misallerden de görüleceği üzere, Osmanlıların, tıbbın suistimali meselesini ferdî seviyede çözdüklerini ve -hekimlerin yetki ya da güvenilirlikleri meselesinin araştırılmasından farklı olarak-³² hekim ya da diğer pratisyenlerle hastalar arasındaki ilişkilerde herhangi bir devlet düzenlemesi yapmaktan kaçındıklarını söyleyebiliriz. Uyuzun tedavisi ve bakımı için yapılan bir

29 Bkz. İstanbul Müftülüğü (İ.M.), *Bab Mahkemesi*, kayıt 29, v. 196a.

30 Belgelerin listesi için, bkz. Bibliyografya, 2. Bölüm

31 Ahmet Süheyl Ünver, "Tarihte ameliyattan evvel şifai sened almağa bir örnek," *Türk Tıp Tarihi Arşivi (TTA)*, IV/15, 1940, 127; A. S. Ünver, Osmanlı tıbbında standart gibi görünen bu uygulamaya başka bir örnek vermektedir.

32 Onsekizinci yüzyılda Osmanlı hekimlerini imtihan edip diploma vermek üzere bir mekanizma geliştirmeyi amaçlayan düzenlemeler yapma çabaları için bkz. Osman Şevki, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, İstanbul, Mabaa-i Amire, 1925, s. 204-19. Muasır Avrupa'da ortaya çıkan benzer çabalar konusunda, Geyer- Kordesch ve Karmi tarafından yazılan makalelerin listesi için bkz. Bibliyografya, 4. Bölüm. İlaveten bkz. Roy Porter, "Laymen, Doctors, and Medical Knowledge in the Eighteen Century," *Patients and Practitioners: Lay Perceptions of Medicine in Pre-Industrial Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 283-314.

anlaşmayı anlatan bir başka belge özellikle dikkat çekmektedir. Bu belge, komşu muhitte yaşayan Abdullah kızı Fatma isimli Müslüman bir hanımın Üsküdar'da ikamet eden Hasan oğlu Hüseyin'i tedavi etmesiyle ilgilidir. Buna göre, dört yıllık ilk tedavi sonrasında -ki tedavi başarılı olmuştur- Hüseyin, Fatma'yı mahkemeye şikayet eder. Şikayetin konusu, Hüseyin'nin başka bir hastalığın tedavisi için anlaşma yapmasından dolayı Fatma'nın önceki mukaveleyi bozmasıdır. Mahkeme davacı Hüseyin'i haksız bularak davayı düşürür.³³

Yukarıda özetle verilen örnekler sadece kısmî bir bakış açısı sunmakla beraber, anlaşmalı tıbbî tedavi ve özel bakımın yaygınlığı hususunda da kuvvetli deliller sağlamaktadırlar. Birçok durumda, özellikle de ameliyat sonrası nekahet dönemi uygulamalarında uzun süreli hastahane bakımından ziyade evde yapılan bakımın tercih edildiği ortaya çıkmaktadır. Gerçek vaka çalışmaları konusundaki bu tür vesikalardan hareketle, Osmanlı tıbbının işleyişi ve yapısı hakkında daha tam bir görünüm elde etmek mümkün olabilir.

İlâçlar ile diğer popüler drogların kullanımı ve idaresi konusunda, Ahmet Süheyl Ünver'in rehber olabilecek bir çalışması vardır. Bu çalışmasında Ünver, Osmanlıların gerek evlerinde gerekse seyahat ederken yanlarında seyyar sağlık dolapları bulundurduklarını belirtmektedir. Ünver, yaygın olarak görülen hastalıklar için hazırlanmış 38 farklı devâ ihtiva eden böyle bir dolabı inceler. Bu dolapta, ağrı kesiciden müshillere; kalp çarpıntısı için kullanılan ilâçlardan sinirsel ve romatizmal tüm hastalıkları giderici ya da hafifletici ilâçlara rastlamak mümkündür. Bu bize, halk kitlelerinin -ya da en azından bu tür rahatlatıcı nesnelere almaya gücü yeten üst kademelerdeki kişilerin- kendi kendini tedavi metodlarına ne ölçüde güvenmekte olduğu hakkında etkili deliller sunar. Ünver'in araştırmasında sıralanan 38 devâdan sadece *Lokman Ruhü* olarak isimlendirileni, modern Batı'da "hayat iksiri" ya da "her derde devâ" gibi isimler altında büyük çapta revaç gören ilâçlar gibi, spesifik olmayan şikayetlerin tedavisi için hazırlanmıştı. Üstelik, bu 38 ilâçlık aynı listede, bir hekimin tavsiyesi ve gözetiminde kullanılması gereken tek bir ilâç -kafûr- bulunmaktadır.³⁴

İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde muhafaza edilen Edirne Sultan II.Bayezit Hastahanesi'nin dispanserine ait bir onyedinci yüzyıl envanter defteri, tıbbî uygulamaların standardını aydınlatmada yardımcı olmaktadır.³⁵ Bu defterde, ilk 61'i yaygın kullanılan ilâç ve şuruplar olmak üzere 107 kalemlik bir liste bulunmaktadır. Bu dispanserde stoklanmış bulunan çeşitli mallar nicelik

33 Belgenin bir özeti için bkz. Bibliyografya, 2. Bölüm.

34 Ahmet Süheyl Ünver, "Eski Evlerimizde Mualece Dolapları," *TTTA*, II/7, 1938, 93-94 ve IV/15, 1940, 120-124.

35 *İM, Evkaf-ı Hümayun Mütferrişliği*, kayıt 56, s.186-87.

bakımından incelendiğinde, mutad kullanılan devâlar ve karışımlar hakkında önemli ipuçları elde edilir. “Safra fazlalığına” karşı kullanılan sirkeli bal şerbeti (*şarab-ı sirkengubin*) ile narkotik ya da rahatlatıcı olarak kullanılan keten tohumu macunundan (*macun-ı kettan*), yirmişer okka³⁶ bulunması bu iki maddenin özellikle büyük bir talep gördüğüne işaret etmektedir.³⁷

Özetle, arşiv vesikalarının gerçek uygulama kayıtları hakkında en sıhhatli ve tahrif edilmemiş bilgileri verdiği söylenebilir. Bu vesikalar bize teorik, sosyal ve ahlakî normların nasıl algılandığını göstermekle beraber, normlarla uyum içinde olmayan vakaları da ortaya koymaktadır. Her şeye rağmen, sözlü kayıtlardan derlenen diğer bilgiler arşiv belgelerinden elde edilenlerle birleştirildiğinde, Osmanlı'nın maddî ve manevî gerçeğinin karmaşık dokusunu daha zengin ve daha belge-merkezli bir şekilde değerlendirmek mümkün olmaktadır.

Otobiyografik eserler, aile tarihleri ve hatıratlar

Osmanlı'da şahısların anlattıkları ile otobiyografik literatür külliyatı, ortalama bir ailenin büyüklüğü, yapısı, ortalama ömrü, ölüm oranları ve hatta gerek kırsal bölgelerde gerekse şehirlerde yaşayan Osmanlı nüfusunun ölüm sebepleri hakkında genel bilgi veren çok değerli kaynaklardır. Bu tip literatüre ait iki mükemmel örneğin basılmış olarak elimizde bulunması gerçekten sevindiricidir. Bunlardan birisi, onyedinci asır sonlarında yaşamış Tameşvarlı Osman Ağa isimli küçük bir taşralı memurun hayatını anlatmaktadır. Diğeri ise onaltıncı asırda vezirlik yapmış olan Sokolluzade Mustafa Paşa'nın Bosna'da geçen çocukluk yıllarını konu etmektedir.³⁸ Burada sadece her iki eserin tıbbî meselelerle ilgili çarpıcı noktalarını ele alıp kısaca özetlemeye çalışacağım.

Osman Ağa'nın anlattıklarından çıkarılabilecek sonuçlardan biri, kırsal kesimlerde yaşayan halk arasında bebek ölüm oranının yüksek olduğu ve bu oranın bazı ailelerde %40-%50'ye kadar yükselebildiği gerçeğidir. Ayrıca, 25-40 yaşlarındaki yetişkin insanlarda görülen erken ölüm oranı, bugünün

36 Okka (*kayye* and *vukryye*) hem sıvı hem de katı maddeler için kullanılan bir ölçü birimi idi. Katı maddelerin ölçümünde 400 *dirhem* olarak (1 *dirhem* = 3,207 gram) hesaplanırdı ve bundan dolayı da 1,2828 kilograma ya da 2,83 pound'a eşitti. Sıvılara atfedildiğinde yaklaşık 1,33 U.S. sıvı quart'ına (galonun dörtte biri) eşitti. Böylece, 20 sıvı okkası şurup gibi derişik haldeki bir karışımın 6,66 galon'unu ifade ederdi.

37 IM, *Evkaf-ı hümayun müfettişliği*, defter 56, s.186, ve 32. ile 33. maddeler. Bu devirde uyuşturucuların tıbbî tedavide kullanılan ilaçlardan olması Batı eczacılığının standart bir özelliği idi.

38 Bkz. *Die Autobiographie des Dolmetschers Osman Agha aus Temeschwar: der Text des Londoner Autographen in normalisierten Rechtschreibung*, ed. Richard F. Kreutel, Cambridge, Trustees of the E.J. W. Gibb Memorial, 1980 ve Abdurrahman Şeref (ed.) “*Cevahir el-menakib*,” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, XXIX, 1330 Hicri, 257-65.

standartlarına göre çok yüksek olmakla beraber, kırsal nüfus için bu oran %20'ye kadar çıkabilmektedir.

Osman Ağa'nın anlattığına göre, babasının iki kardeşi vardır. Annesiyle evlenmeden önce, bir ya da iki kez evlenmiştir. Böylece babası, son evliliği sırasında 40'ına yakın bir yaşta olmalıdır. Ancak, önceki evliliklerinden dünyaya gelen çocuklarının hiçbiri yaşamamıştır. Annesiyle evliliği 25 yıl devam etmiş ve bu evlilikten beşi erkek dördü kız dokuz çocuk dünyaya gelmiştir. Annesinin ölümünde, bu çocuklardan sadece beşi yaşamaktadır. Bu ailedeki bebek ölüm oranı erkeklerde 5'te 2, kızlarda ise 4'te 2 şeklindedir.³⁹

Osman'ın babasının birkaç kez evlenmiş olması da dikkat çekicidir. Boşanma olayı, onun yeniden evlenmesi için muhtemel sebeplerden biri olsa da, bu durum daha önceki eşlerinin ölümünden de kaynaklanmış olabilir. İkinci ihtimal, ister doğum esnasında isterse diğer sebeplerden olsun yetişkin kadınlar arasındaki ölüm oranının yüksek olabileceğini göstermektedir.⁴⁰ Hayatta kalan çocukların yetişkin olmadan yetim kalabilme oranı da istatistikî olarak oldukça yüksektir. Osman'ın anlattıklarının dışında, Osmanlı mahkemelerinin veraset kayıtlarında da bu konuda deliller bulmak mümkündür. Henüz reşit olmamış çocukların yerine, mahkeme tarafından mütevellî atanması bu kayıtlarda sıkça rastlanan bir durumdur. Osman'ın annesi ve babası, geride beş çocuk bırakarak aynı yıl (1666) içinde ölmüşlerdir. Osman o sırada 9, iki erkek kardeşinden biri 14, diğeri ise 10 yaşındadır.⁴¹

Osman'ın hikayesi bize, ebeveyninin ölümünü müteakip erkek kardeşi Bektaş'ın evlenip kendisi ve hanımı için bir ev kurduğundan bahseder. Çift, Bektaş'ın hâlâ küçük yaşta olan yetim kardeşlerine kendi evlerinde hususî bir yer tahsis etmiştir. Her şey, onyediy yıl boyunca -ebeveynlerinin 1666'daki ölümünden 1683'teki Avusturya Seferi'nin başlangıcına kadar- aynı minvalde devam etmiştir. 1683'te Osman'ın 31 ve 27 yaşlarındaki kızkardeşleri aynı yıl içinde ölürler. Bu kardeşlerin eşzamanlı ölümleri, yaşadıkları sınır bölgelerinde birtakım bulaşıcı hastalıkların patlak vermesinden veya diğer bazı istisnâ sebeplerden de kaynaklanmış olabilir. Ne yazık ki, Osman bu konuya temas etmemektedir. Bu olayları takiben, dokuz kardeşten sadece üç erkek kardeş hayatta kalmıştır:

39 *Autobiographie des Osman Agha* (n.37), varak 2v.

40 Hamilelik sırasında vuku bulan ani düşüklük ile yetişkin kadınlardaki ölüm oranının sebebi olarak ergotizmin yaygınlığı (özellikle kırsal nüfus arasında) hakkında, bu hastalığı yenmek için Anadolu köylülerinin uyguladıkları halk metodlarının tasviri için bkz. Hamit Zübeyr Koşay, "Doğumla alakadar bazı adet ve hurafeler," *Türk Yurdu*, VI/23, 1927, 227-35, özellikle, s.228. St. Antony ateşi için Türkler tarafından kullanılan terim "*al basma*" idi. Bu hastalık hakkında kısa malumat için bkz. Louis S. Goodman ve Alfred Gilman (eds.), *The Pharmacological Basis of Therapeutics*, 4. ed., New York, Macmillan, 1970, s.898.

41 *Autobiographie des Osman Agha* (n.37), varak 3r.

Bektaş, Osman ve Süleyman. Öte yandan kız kardeşlerden en az biri bu arada evlenmiş olmalıdır. Çünkü metinde bir “enişte”nin varlığından söz edilmektedir. Her ne kadar bu terim belirsiz olup teyzenin kocasına işaret etmek için kullanılabilirse de, burada muhtemelen kızkardeşin kocası kastedilmektedir. Osman, kız kardeşlerinin çocuklarının olup olmadığı hakkında bilgi vermemektedir. Yine, kesin olmamakla beraber, bir kuzeni olduğuna dair de herhangi bir atıfta bulunmamaktadır.

Ele alacağımız ikinci öykü ise, 1556-1578 yılları arasında Osmanlı'nın Buda valisi olarak hizmet vermiş olan Mustafa'nın çocukluğu hakkındadır. “Cevahir el-menakıb” isimli biyografisinin mukaddime bölümü, ailevi münasebetler ve 1565-1579 yılları arasında sadrazamlık yapmış ünlü Sokollu Mehmed Paşa ile olan amcazadelik ilişkisinden bahsetmektedir. “Cevahir”in ismi bilinmeyen müellifi tarafından nakledildiğine göre, Sokollu Mehmed Paşa, muhtemelen on yaşlarında, devşirme usulü ile devlet hizmetine alınmış ve silahdarlığa kadar yükselmiştir.⁴²

İki erkek kardeşinin hayatta olduğunu ve Bosna'da kendi kasabalarında yaşadığını öğrenince, Mehmed bunları kendi yanına, devlet hizmetine aldırarak ister. Ancak kardeşleri, kendisinden çok daha küçük yaşta olduklarından (metin, onlardan sadece “küçük” olarak bahsetmektedir) Mehmed'in annesi ve babası, Mehmed'in kuzeni Mustafa'yı üç oğuldan en küçüğünün yerine geçirmek ister ve Mehmed'in ortanca kardeşini -onun da adı kuzeni gibi Mustafa'dır- devlet hizmetinde çalışmak için İstanbul'a Mehmed'in yanına gönderirler. Dolayısıyla Mehmed'in öz kardeşi olan en küçük kardeş kasabada kalır. Mehmed'in diğer öz kardeşi Mustafa, İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra Galata Sarayı'ndaki kışlada “Acemi Oğlan” olarak eğitim görmekte iken ölür.⁴³ Müellif, hikayesinin geri kalan kısmında ölüm sebebi hakkında herhangi bir şey belirtmeyip hayatta kalan aile üyelerinin serüvenlerini anlatır. Her ne kadar bu iki ailenin hikayesi genel demografik temayüller hakkında projeksiyonlar yapmak için bariz şekilde yetersiz olsalar da, zamanın muhtemel şartlarına dair manidar bilgiler vermektedir.

Yukarıda iki örneği verilen otobiyografik ve biyografik kaynaklardaki ipuçlarından başka, Osmanlı şehir hayatındaki genel sağlık koşulları ve ölüm oranları hakkında detaylı malumat edinmek oldukça zordur. Bununla birlikte, Türk coğrafyacısı Tunçdilek'in değerlendirmesine göre Anadolu'daki iskan ve yeniden yerleşme örnekleri, sağlık koşullarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Onyedinci asırda Celâli İsyanları olarak bilinen ve çoğunlukla siyasî ya da

42 Şeref, *Cevahir* (n.37), s.259.

43 Ibid. s. 263.

ekonomik sıkıntılarının bir göstergesi olarak görülen köylülerin topraklarını terketmesi meselesi, kısmen sıtma salgınına müsait bölgelerin kasten ve yerinde bir tavırla terkedilmesi olarak da görülebilir. Onyedinci asrın başlarında İç ve Güneydoğu Anadolu'nun alçak ve özellikle bataklık bölgelerindeki ya da nehir yakınlarındaki kasabaların sistematik bir şekilde terkedilmesi söz konusu olmuştur. Bunun yanısıra, İç Anadolu platolarının yüksek bölgeleri daha önce iskâna açılmış ya da yeni açılan bölgelere doğru bir hareket başlamıştır. Aynı dönemde, Osmanlı şehirlerinin içinde veya civarında bulunan ve daha önceleri pek itibar edilmeyen yerlere kırsal kesimden gelen çok sayıda insan yerleşmiştir ki, burada bulaşıcı hastalığa yakalanma riski her zaman daha azdır⁴⁴

Onyedinci asır sonlarıyla onsekizinci asırda şehirlerin sürekli gelişmesiyle beraber, Osmanlı şehirlerindeki sağlık koşulları ve genel sağlık muhiti kötüleşmiş olmalıydı. Özellikle liman şehirleri, salgın hastalıkları besleyen yapılarıyla ün salmışlardı. 1500-1800 yılları arasındaki dönemde görülen Osmanlı şehirleşmesinin hakkıyla anlaşılması için Osmanlı halk sağlığı uygulamalarını anlamak büyük önem arz etmekte beraber, konu ile doğrudan ilgili yalnızca iki çalışma (biri veba, diğeri ise vebaya karşı alınan koruyucu tedbirler) mevcuttur.⁴⁵ Osmanlı şehirlerindeki sağlık koşulları hakkındaki bilgi eksikliği son zamanlarda herkes tarafından belirtilmekte olduğu gibi, bu konu Osmanlı dönemi Halep'i üzerine yapılmış olan bir çalışmada kısmen ele alınmıştır. Ancak Osmanlı şehir hayatının bu boyutu hakkındaki bilgimiz hâlâ istenilen seviyeden uzaktır.⁴⁶

Büyük Osmanlı şehirlerinin mezarlıkları da Osmanlı'daki ortalama ömür süresini tesbit için hâlâ ele alınmamış bir bilgi kaynağı olarak durmaktadır. Son zamanlarda, İstanbul'un hâlâ dokunulmamış mezarlıklarında muhafaza edilen aile mezarlarından bilgi elde etme çabaları uzun vadeli de olsa gündemdedir.⁴⁷ Bu projeler tamamlandığında, büyük önem taşıyan istatistiklerin ele geçirilmesinde yeni bir kaynak sağlanmış olacaktır. Osmanlı'daki ölüm ve hastalık oranları, bunların belli dönem ve çevrelerdeki sosyal sınıfları etkileyiş şekilleri hâlâ büyük ölçüde bilinmemektedir.

44 Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesi Yerleşme Tarihi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 1953-54, 189-208.

45 Doğu Akdeniz topraklarında vebanın tarihi için bkz. Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman (1700-1850)*, Louvain, Belgium, Editions Peeters, 1985. Tedavisi için bkz. Daniel Panzac, *Quarantaines et Lazarets: L'Europe et la Peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)*, Aix-en-Provence, Edisud, 1986.

46 Osmanlı şehirleri konusundaki literatür, umumiyetle şehir hayatının münhasıran iki yönü üzerinde durmaktadır: mimarî yapılar ve ekonomik organizasyon. Bu konuda bir istisna teşkil eden Abraham Marcus, eserinin büyük bir bölümü (s.252-76) Osmanlı devri Halep'teki genel sağlık koşullarına ayrılmıştır. Bkz. *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, Colombia University Press, 1989.

47 Bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Hans-Peter Laqueur, and Nicolas Vatin, "Stelae Turcicae I," *Istanbul Mitteilungen*, 1984, suppl. 34; ve idem, "Stelae Turcicae II," *ibid.* 1990, suppl. 36.

Edebî Kaynaklar

Hastalık, şifa verme ve şifa veren kişiler hem “üst kültür” (edebiyat ve şiir) hem de atasözleri ya da halk deyişleri gibi daha popüler biçimlerde doğal bir üçlü oluşturur. Osmanlı halk tiyatrosunda hekimler genellikle, kendini beğenmişlikleri, rüşvet almaları ya da ehliyetsiz olmalarından dolayı alay konusu olmuşlardır. Hekimlerin kibirleri şu sözle meşhur olmuştu; “Hasta sağ kalırsa hekim karşı gelir”⁴⁸ Bunun anlamı, hekimin tedavide tatminkâr bir sonuç elde edemeyince, iyileşmeye başlayan hastanın başucuna giderek ileride kendi tavsiyelerine kulak asmaması durumunda ortaya ölümcül sonuçların çıkabileceğine dair sert uyarılarda bulunmasıdır. Diğer edebî eserler de çoğunlukla, hekimlerin sözde bilimsel tedaviler önerdiklerini ve basit ilaçların işe yarayacağı ve belki de daha etkili olacağı yerlerde aşırı miktarda ve fazla karmaşık ilaç yazdıklarını anlatır. Mesela, onaltıncı asır başlarında yaşayan ve eseri çoğaltılıp 1589 yılı civarında resimlendirilen Ali Çelebi tarafından yazılan *Hümayunname*'nin Türkçe tercümesindeki bir resim, vasıfsız bir hekimin hükümdarın kızına yalnızlıkla zehir verdiğini gösterirken diğer bir resim de midesinden ve hazımsızlıktan şikayet eden bir hastanın sözde mahir bir doktor tarafından göz ameliyatı yapılmasını tasvir etmektedir.⁴⁹ Resimlendirilen her iki hikayede de, nakledilen ders aynıdır ve tabiplerin yalnız teşhisleri ve aşırı dozda ilaç verilmesi konu edilmektedir. Hekimler, mesleklerinin halk tarafından bu şekilde algılanmasına karşı duyarlı olmalıydılar ki, hastalarının beklentilerini karşılamak için uygulamalarını ve tıbbî yaklaşımlarını değiştirmişlerdir.

Atasözlerinde, noninvasif tedavi yöntemleri,⁵⁰ hıfzıssıhha, idman, iyi beslenme gibi koruyucu vasıtalarla sağlıklı bir hayat sürme yani tabii tedavi ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Örnek olarak şu atasözü verilebilir: “İyi hekim, ilâçla tedaviden ziyade insanın tabiatını bilir”⁵¹ Özetle denilebilir ki, bir grup edebî kaynak, tedavinin hünerli doktorların iyi bir zamanlama ile gerçekleştirdikleri hizmetler veya hastaya verecekleri herhangi bir şurup ya da ilâcın mucizevi ya da sözde büyüye dayalı etkisinden ziyade belki de ilahî bir

48 Tekkezeade M. Sait, *Durud-ı Emsal-i Türkiye*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1313 H., s.122.

49 Bkz. Norah M. Titley, *Miniatures from Turkish Manuscripts*, London, The British Library, 1981, s. 24 (nr.48), s.26 (nr.115).

50 Vücuda dışarıdan iğne, sonda gibi aletlerle herhangi bir maddenin verilmediği tedavi yöntemleri.Ç.N.

51 Sait, *Durud-ı Emsal* (n.47), s.195.

müdahelenin söz konusu olduğu kendi kendine yardım ile mümkün olacağı yönündeki inanca olan eğilimi ortaya koymaktadır.⁵²

Edebî kaynaklardan toplanmış olan yukarıdaki örnekler, çoğunlukla hekim-hasta ilişkisinin olumsuz yönleri üzerinde durmakla beraber yarı-hiciv tarzında yazılmışlardır. Edebî kaynaklar aynı zamanda tıbbî geleneğin daha olumlu bazı yönlerini de ortaya koymaktadırlar. Mesela, gerek Evliya Çelebi'nin hastahanelerdeki bakımla ilgili tasvirlerinden gerek diğer birçok kaynaktan, Türkler'in hastaların bir an önce sağlıklarına kavuşabilmeleri için şefkatle bakılmalarına, onlara rahat, estetik ve iç açıcı bir çevre sağlanmasına özel önem verdiklerini öğrenmekteyiz.⁵³ Türk tıbbında hastaya şefkat ve anlayış göstermenin önemi şu iki sözde gizlidir: "Hastaya naz etmek hekime yakışmaz."⁵⁴ ve "Tabibin hastaya iltifatı devadır."⁵⁵ Genellikle hekimler halk arasında büyük saygı görmüşler ve efsanevî Lokman Hekim ile özdeşleştirilmişlerdi.⁵⁶ Bilhassa kırsal bölgelerde, hekimler hem şifa verici hem de kutsal olarak addedilmişlerdi.⁵⁷

Hekimlerin yüksek mevkilerini, saray bürokrasisindeki yerleri de doğrulamaktadır. Saray hekimlerinin başı (*reisü'l-etibba*) hükümdarın sağlığından sorumlu idi ve sultanın özel manevî danışmanı (*hoca*) ve sultan ailesindeki zevat gibi, güvenilir ve üst düzeyde bir yetkiliydi. Onyedinci asrın ortalarında reisü'l-etibba hem rütbe hem de ücret olarak kendilerine günlük 500 akçe ve Tekirdağ'da zengin bir *arपालık* verilen sekiz üst düzey kadı ile eşit hale geldi.⁵⁸ Son bir değerlendirme olarak, hekim sayısının az olmasının ve halkın hekimlerin eğitim ve uzmanlıklarına duydukları saygının, hekimlerin Osmanlı şehir toplumunun üst mertebelerindeki mevkilerini daha da sağlamlaştırmış olduğu söylenebilir.

52 Kendi kendine tedavi için şu atasözüne bkz. "Sana senden otur derman". Bu atasözü Ahmet Süheyl Ünver tarafından zikredilmiştir ("Türk Şiirinde Tıbbî Mefhumlar," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, II/9, 1939, 1176-79.

53 Evliya Çelebi, *Seyahatname* III, (n.14), s.468-70. Evliya Çelebi, hem görüntüye dayalı unsurların (iyi tasarlanmış mimarî yapı) ve fizikî rahatlığın (uygun döşenmiş bir ortam ve mevsime uygun giyecekler) hastaların çabuk sıhhat bulmasındaki önemini vurgulamaktadır.

54 Mustafa Özön, *Ata Sözleri*, İstanbul, 1950, s.148.

55 Ünver, "Tıbbî Mefhumlar" (n.50), s. 1178.

56 Bkz. B. Heller, "Lokman," *EP*, V, s. 811-13.

57 Bkz. Stoyanoff, "La Médecine en Bulgarie," (n.18).

58 Reis el-etibba'nın statüsü, maaşı ve ek gelirleri için bkz. Şevki, *Tababet Tarihi* (n. 31), s. 137-48; Evliya Çelebi, *Seyahatname* I, (n.14), s.530; Tayyib Gökbilgin, "Hekim-bahsi," *EP*, III, s. 339-40. Reisü'l etibba mevkiindeolan şahsın *ilmiye* hiyerarşisinin en yüksek mertebelerine ulaşması nadirattan değildi. Onyedinci yüzyılda birçok reise paye verilerek İstanbul Kadılığı ve hatta Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği payesi verildi.

Osmanlı Tıbbı ve Miras Aldığı Geleneklerle Karışması

Araştırmamızın alanını, yukarıda bahsedildiği gibi yeni türden ve daha geniş kaynaklar ile genişletirsek, Osmanlı sağlık hizmetlerini, sağlık ve iyileştirme konularındaki tavrını ve daha iyi değerlendirebiliriz. Veriler her ne kadar eksik olsa da, Osmanlı tıp estetiğinin yapısı üzerinde düşünmeye değerdir. Çünkü, beden ve beden sağlığı, hastalık ve ölüm konularındaki tavırlar, akılcı yaklaşımlar yanı sıra kültürel değerler ve özel inançlar tarafından da belirlenir. Dolayısıyla, konuya nitel olarak yaklaşılabilceği gibi nicel olarak da yaklaşılabilir. Osmanlı tıbbını hakkıyla anlayabilmek için, konuyu Osmanlı'nın kendi dünya görüşünü ve kendisini algılayışını göz önünde bulundurarak ele almak ve kendilerine has bir tıbbî etik oluşturmada Osmanlı'nın duygu ve hassasiyetinin etkisinden bahsetmek gerekmektedir.

Osmanlıların, gerek yaklaşım -tabii ki muhteva ve metod bakımından değil- gerek ruh bakımından, modern holistik tıbbı çok yakın olan bir şey geliştirdiklerini söylemek, zannederseniz doğru olacaktır. Her ikisinin de odak noktası beden, akıl ve çevre üçlüsüdür. Türkler aynı zamanda hastanın çabuk iyileşmesinde hastaya anlayışla yaklaşılmasının ve hasta yatağı başındaki davranışların da önemini vurgularlar.⁵⁹ Bana öyle geliyor ki, Türk tıbbının çok tartışılan "ampirik" özelliğinden ziyade işte bu yönleri onu karakterize etmektedir.⁶⁰ Osmanlı tıbbının diğer bir özelliği de, ilham kaynaklarının çokluğudur. Osmanlılar tıbbî birikimlerini çok geniş, farklı ve hatta bazen de kendisiyle tezat teşkil eden geleneklerden miras almışlardır. Bu miras içinde; Osmanlı'nın kendisine ait Orta Asya ve Şaman halk gelenekleri, Helenistik tıp, katolikleştirilmiş Galen tıbbı ve Orta Doğu ile Arap-İslam tıbbının zengin bilimsel gelenekleri yanında her ikisinin de kendilerine has oldukça gelişmiş sağlık sistemleri olan Selçuklular ve Bizanslılar gibi yakın gelenekleri görmek mümkündür. Bu geleneklerin bir bölümü yüzeysel olarak Osmanlılaşmış şekliyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Osmanlı geleneği, tüm bu farklı unsurların birleşmesi ile vücut bulmuş ve Osmanlı'nın kendi kültürel ve pragmatik önceliklerine uygun olarak yorumlanmış ve harmanlanmıştır.

Osmanlı'nın çevre ve koruyucu tıp üzerinde ısrarla durması tabii bir durumdur. Çünkü, başkent İstanbul onaltıncı asır sonlarına doğru ikiyüz elli bine yaklaşan nüfusuyla ciddi sağlık problemleri olan büyük bir şehirdir. İçinde

59 İyileştirme sanatına Türklerin anlayışla yaklaşımları hakkında bkz. Richard Chandler, *Travels in Asia Minor*, 1764-1765, s. 60-63, 212-15. Bu kitap, Chandler'in 1760'larda vebadan kurtulan İzmir'deki geçici ikametini anlatır.

60 Bkz. Emine M. Atabek, "L'Exercice de la Médecine Empirique," *Pagine di Storia Della Medicina*, XV, 1971, 5-18.

buldukları çevre onların bu meselelerle meşgul olmalarını gerektirmektedir. Yunanlıların nüfus kitlesinin büyük kısmını oluşturmaya devam ettikleri Batı Anadolu ve Güney Rumeli eyaletleri yanında başkentin konumu gözönüne alındığında, Bizans'ın tıp geleneklerine olan ilgi ve bunların Osmanlı'da oynadığı rol daha kolay anlaşılacaktır. Fakat, Osmanlı'nın entellektüel ve kültürel borçlarıyla Osmanlı yönetimi boyunca devam eden Osmanlı öncesi gelenekleri bir kenara bırakırsak, Osmanlı'nın bizzat kendisinin de kendine has bağımsız, yaratıcı ve kavramsal katkılar yaptığını açıkça görebiliriz. Eczacılık ve tecrübeye dayalı ilaç tedavisi Osmanlı'nın özellikle dikkate değer katkılarda bulunduğu alanlardan biridir.⁶¹ Bunun yansıması müzikle veya sesle tedavi,⁶² hastane tasarımı ve inşası da diğer önemli katkılarda buldukları sahalardır. Bu alanların her üçü de Osmanlı'nın tıp konusunda sergilediği kendine has birleştirici ya da disiplinlerarası yaklaşımına işaret etmektedir. Ancak Osmanlı tıbbında asıl dikkati çeken şey çok sayıda farklı geleneği birleştirerek oluşturulan alanın genişliğidir. Yukarıda belirtildiği üzere eğitilmiş hekimlerin sayıca yetersiz olmalarına rağmen hastalar, şaşırtacak derecede geniş bir alternatifler yelpazesıyla karşılaşmaktadır. Halk hekimleri, büyücüler, büyücülük gibi faaliyetlerle uğraşan ustalar, eczacılar, aktarlar, amatör psikologlar ve hatta yakın çevredeki imamlar, hahamlar, papazlar bile hastalara hizmette rekabet halindeydi. Şayet, Osmanlı tıbbının faaliyet alanı ve başarılarını anlatırken dikkatlerimizi sözde "gerçek" hekimler, tıp üstadları ile sınırlar ve şeriye sicillerinde belgelenen özel veya sözleşmeli sağlık hizmetlerini gözardı edersek, sadece tarihi gerçekleri çarpıtmakla kalmaz aynı zamanda Osmanlı medeniyetinin zenginliği, çeşitliliği yanında prototip ve kültürlerüstü karakterini de anlayamayız. Bu zengin miras, Osmanlı tıbbı üzerinde silinmez bir iz bırakmıştır.

Osmanlı tıbbı hakkındaki ciddi araştırmalar yaklaşık birbuçuk asır önce Lorenz Rigler'in çalışmalarıyla başlamıştır. Rigler'in tıbbî coğrafya, etnografya ve Türkler'in sağlık konusundaki tavırlarının belirlenmesinde çevre faktörünün etkisini ele alan iki ciltlik eseri, Türkler'in tarihi tecrübelerinden kaynaklanan Türk tıbbının bu yönlerini aydınlatmada hâlâ temel bir rehber kitap olma özelliğini korumaktadır.⁶³ Önceden belirttiğimiz gibi, Osmanlılar, Hıristiyan olsun

61 Osmanlılarda Mısırlı aktarların zanaatlarıyla ilgili oldukça ilginç bir kaynak için bkz. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* (n.14) adlı eseri verilebilir. (cilt 10). Evliya Çelebi'nin eserinin Gary Leiser ve Michael Dols tarafından açıklanması *Sudhoffs Archiv*'de basılmıştır, 1987-88, 71-72.

62 Bkz. M. Sadık Yiğitbaş, *Musiki İle Tedavi*, İstanbul, Yelken Matbaası, 1972; Evliya Çelebi, *Seyahatname* (n.14), III'te yer alan ve Edirne'deki Sultan Bayezit Hastanesi'nde bu tedavinin uygulanmasını anlatan bölüm. Klasik Arap müzik teorisi için bkz. Amnon Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings*, Munich, G. Henle, 1979, s. 253-60, MSS.173-77; yine bkz. indeks, s.493, s.v. "Medicine and Music."

63 Bkz. Lorenz Rigler, *Die Türker und deren Bewohner in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologischen verhältnissen vom Standpunkte Constantinople's*, 2 cilt, Vienna, Gerold, 1852; ve Alois

Müslüman olsun Orta Çağ'daki seleflerinden, az veya çok gelişmiş olarak miras aldıkları, bitkisel ilaçlarla tedavi, müzikle tedavi vb. alanlardaki köklü geleneklerin koruyucuları olmuşlardır. Ancak daha eski gelenekleri aktarma ve korumadaki bu rollerini bilmemiz, bizi bu alanların Osmanlı himayesi altındayken köreldikleri sonucuna götürmemelidir. Maalesef, Osmanlı tıbbının ilk safhalarının Galen tıbbının ya da Orta Çağ İslam geleneklerinin devamı olduğu, sonraki dönemlerde ise (onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllar) acemice ve edilgen bir tarzda "yeni" ve "bilimsel" Avrupa tıbbından ithal edildiği yönünde çok yaygın bir inanışın varlığı süregelmiştir.

Tamamiyle Osmanlı damgasını taşıyan Osmanlı tıbbının bu yönlerini açıklığa kavuşturmak için yapılan araştırmalar yetersizdir. 1300-1900 yılları arasındaki uzun tarihi süreç boyunca kaçınılmaz olarak hem yerli hem de yabancı birçok yeni kaynak ortaya çıkmıştır ve Osmanlı tıbbının bu yeni yönleri, bugüne kadar yapılan çalışmalardan çok daha fazla araştırılmaya layıktır. Anlatmaya çalıştığım gibi, bakış açımızı genişlettiğimizde Osmanlı hekimlerinin dünyası hakkında daha dengeli bir görüş oluşturabilir ve Osmanlı hekiminin içinde bulunduğu sosyal çevre ile olan ilişkisinin yapısını tanımlayabiliriz.

Osmanlı Tıp Tarihi Bibliyografyası

1. Bölüm: Batılı gezginlerin seyahatnameleri (kronolojik düzen ile)

1752. Frederic Hasselquist, *Voyages and travels in the Levant, 1749-52*. London, Charles Linnaeus, 1766.
1765. Richard Chandler, *Travels through Asia Minor, 1764-1765*. Edith Clay. London, British Museum, 1971.
1827. Josiah Brewer, *A residence at Constantinople in the year 1827 with notes to the present time*, 2.bs., New Haven, Conn.: Durrie & Peck, 1830.
1828. Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828: A residence of sixteen months in the Turkish capital and provinces*, London, Saunders & Otley, 1829.
1834. David Porter, *Constantinople and its environs in a series of letters, 1831-1834*, 2 cilt, New York, Harper & Brothers, 1835.

Kernbauer, "Lorenz Rigler, İstanbul und die medizinische Geographie," *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri*, Yay. Haz. Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius, İstanbul, Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı, 1987, s. 121-32.

1836. A. Brayer, *Neuf années à Constantinople: Observations sur la topographie de cette capitale, l'hygiène, et les moeurs de ses habitants, l'islamisme et son influence*, 2 cilt, Paris, Belizzard, Barthès, Dufour et Lowell, 1836.
1840. Ami Boué, *La Turquie d'Europe*. 4 cilt, Paris, A. Bertrand, 1840. Özellikle bkz. III, 534-84, "Art médical et maladies."
1844. Charles White, *Three years in Constantinople; or, domestic manners of the Turks in 1844*, 2.bs., 3 cilt, London, H. Colburn, 1846.
1846. Pierre Victor Renouard, *Histoire de la médecine depuis son origine jusqu'au XIXe siècle*, 2 cilt, Paris, J.-B. Ballière, 1846. Bu eserin İngilizce baskısı da yapılmıştır: *History of medicine, from its origins to the nineteenth century*, çev. Cornelius G. Lomegys, Philadelphia, Lindsay and Blakiston, 1867. Bkz. s.255-86, "Arabic Period" ve özellikle s.285-86, "Resumé of the Arabic Period."
1852. Lorenz Rigler, *Die Türkei und deren Bewohner in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologischen Verhältnissen vom Standpunkte Constantinopel's*, 2 cilt, Vienna, Gerold, 1852.
1856. Laurence Oliphant, *The Trans-Caucasian campaign of the Turkish army under Ömer Pasha: A personel narrative*, London, W. Blackwood & Sons, 1856.
1879. Conseil International de Santé, *Les refugiés de la Roumélie en 1878: Rapport présenté au Conseil International de Santé*, Constantinople, Typographie et Lithographie Centrales, 1879.
1902. Bernhard Stern *Medizin, Aberglaube und Geschlechtselben in der Türkei*, 2 cilt, Berlin, H. Barsdorf, 1902-3.

2. Bölüm: Arşiv Kaynakları

Basilmiş Belgeler

- Dağhoğlu, Hikmet Turan. "Tababet tarihimize ait vesikalar," *Türk Tıp Tarihi Arkivi (TTTA)*, IV, 13, 1939, 40-46.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1983. Bkz. s.98-100, "Es'ar-ı attaran"; s.101-2, "Es'ar-i misk-furuşan"; s.103-4, "Es'ar-i eşribe ve me'acin."
- Meriç, Rıfık Melûl. "Osmanlı tababeti tarihine ait vesikalar (I): cerrahlar-kehaller," *Tarih Vesikalari*, 1955, yeni dizi, I/16, 1955, 27-113; yeni dizi, II/17, 266-93. Bu makalelerde, H.932 ve 1103 yılları arasındaki saray cerrahları ve kehhallerine ait 91 belgenin transkripsiyonu verilmiştir.

Şevki, Osman. *Beşbuçuk asırlık Türk tababeti tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1925. Bkz. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı hekimler hakkındaki düzenlemelerle ilgili onsekizinci yüzyıl fermanları: s. 204-5, 1703(H.1114) tarihli ferman; s. 214-15, 1729(H.1142) tarihli ferman; s. 218-19, 1768(H. 1182) tarihli ferman.

Ünver, Ahmet Süheyl. "Başvekalet arşivinde Türk tıp tarihine ait vesikalar," *TTTA*, IV/15, 1940, 129-30.

Yürükoğlu, Nihat Nuri. *Manisa bimarhanesi*. İstanbul Üniversitesi, Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Nr.37. İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1948. Hastahane yönetimiyle ilgili 27 belgenin transkripsiyonu için özellikle bkz. s.51-64.

Basılmamış Belgeler

İstanbul Müftülüğündeki kadı sicillerinden toplanmış çeşitli kayıtlar:

1. Mahkeme Nr.1: İstanbul Kadılığı, defter 7 (H.1069-70), v.15b, bir fitik (kasık fitiği) hastasının tedavisi için 7 riyal kuruşluk (560 akçe) ödeme anlaşması; v.20b, fitik tedavisi görmüş bir hastanın bakımı için 800 akçelik ödemeye dair kayıt.
2. Mahkeme Nr.2: Bab Mahkemesi, defter 29 (H.1088), v.19a, Yedi Kule'deki İstanbul mezbahalarının sağlık koşullarının teminiyle ilgili düzenlemelerin bir özeti (Osmanlı halk sağlığı tedbirlerine bir örnek).
3. Mahkeme Nr.4: Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği, defter 56 (H.1067-71), s.186-87, Edirne'deki II.Bayezit Darüşşifası'nın bitişiğindeki dispansere ait 3 Cemaziyelevvel 1070 (3 Ocak 1660) tarihli bir eczahane envanter defteri.
4. Mahkeme Nr.6: Üsküdar Mahkemesi, defter 181 (H.1045-46), v.42a, mukavelenin bozulmasıyla ilgili bir anlaşmazlığı konu alan belge. Bir hastanın (Davacı Hüseyin) tedavisi için yapılan üç bin akçelik bir anlaşmadan bahsetmektedir. Tedaviyi yapan ve davalı Fatma ise sadece uyuz hastalığı tedavisi için beşyüz akçelik bir ücret aldığı iddia etmektedir. Fatma, hastanın uyuz olmayıp cüzzam olduğunu öğrenince mukaveleyi bozmak istemektedir.
5. Mahkeme Nr.7: Ahi Çelebi Mahkemesi, defter 7 (H.1065), s.19, bir fitik hastasının otuz gün süren tedavisi için 750 akçe ödemesini öngören bir anlaşma; s.47, yine bir fitik hastasının otuz gün süren tedavisi için öngörülen 12 riyal kuruşluk (960 akçe) bir anlaşmadan bahsedilmektedir.

3. Bölüm: Otobiyografi, Biyografi ve Edebiyat

Otobiyografik Eserler ve Hatıratlar

Evlıya Çelebi. *Seyahatname*, 10 cilt, İstanbul, İkdım Matbaası (cilt 1-6), Devlet Matbaası (cilt 7,9 ve 10), Orhaniye Matbaası (cilt 8), H.1314 (1896-1938). İstanbul'da Lonca Alayı'nın (hekimler, eczacılar, şurup ve merhem yapanlar) geçişi için özellikle bkz. I,530-34; Edirne'de H.890 yılında kurulan II.Bayezit Darüşşifası'nda uygulanan müzikle tedavi için bkz. III, 468-70; H.962'de Manisa'da kurulan Hafsa Sultan Darüşşifası'nın tasviri için bkz. IX, 74; H.549'da Şam'da Nureddin Mahmut bin Zengi tarafından kurulan Nureddin Hastahanesi'nin tasviri için bkz. IX,542.

Osman Ağa. *Die Autobiographie des Dolmetschers Osman Aga aus Temeschvar*, ed., R.F.Kreutel, E.J.W. Gibb Memorial Series, cilt 28, Cambridge, Trustees of the E.J.W.Gibb Memorial, 1980.

Şeref, Abdurrahman (ed.), "Sokollu Mehmet Paşa'nın evail-i ahvali ve ailesi hakkında bazı malumat -*Cevahir el-menakib*." *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, XXIX, 1330, 257-65.

Edebî Belgeler: "Atasözleri" ve Kıta'at

Eyüboğlu, E. Kemal. *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimleri*, 2 cilt, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii, 1973-75. Bkz. I,67-69,120, "Hastaya sefer şifadır." Bu inancı Avrupa'daki şifalı sulara götürme, kaplıcaları ve türbeleri ziyaret etme geleneği ile karşılaştırmız. (bkz. Williams, "Some Eighteenth-Century Spas," *Age of agony* [takibeden sayfalardaki 4.Bölüme bakınız], s.138-50 ve bkz. Eyüboğlu, II,239.

Özön, Mustafa Nihat. *Ata sözleri*, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1950. Bkz. s.148, "Hastaya naz etmek hekime yakışmaz."

Sait, Tekkezade M. *Durub-i emsal-i Türkiye, yahut atalar sözü*, İstanbul, Kasbar Matbaası, H.1331, s.195, "Tabibin olsa da kizbi, marizin sıhhatin söyler" (Hekim hastalığın süresi hakkında yalan söylemeye çalışsa bile hastanın durumu kısa sür sonra gerçeği ortaya çıkaracaktır); ayrıca bkz. s.123-24.

Şinasi, İbrahim. *Durub-i emsal-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-i Ebuuzıya, H.1302, s.216.

Şu'urî, Hasan. *Tadil el-emzece*, H.1088'de tamamlanmış yazma. Bu eserden yapılan alıntılar için bkz. Şevki, *Türk tababeti tarihi*, (bkz. 4. Bölüm),

s.121-122; Şeşen, *Catalogue of Medical Manuscripts*, (bkz. 4.Bölüm), s.261.

Ünver, Ahmed Süheyl. "Vücudun sıhhatı ile alakadar bir kıta," *TTTA*, IV/14, 1939, 76-77.

_____. "Hekim ve sevgi mefhumu," *TTTA*, 1938, IV/14, 88-89.

_____. "Türk şiirinde tıbbî mefhumlar," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, II/9, 1939, 1176-79.

Veli, Haşim. *Atalar sözü*, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1926. Bkz. s.29, "Hastanın başında eceli oturur." (Hiçbir hasta tayin edilmiş saat gelince ölümden kaçamaz).

4. Bölüm: İkinci el kaynaklar

Adivar, Adnan. *La science chez les Turcs Ottomans*, Paris, G.Maisonneuve, 1939.

Akdeniz, Nil. *Osmanlılarda hekim ve hekim ahlâkı*, İstanbul, N. Akdeniz, 1977.

(Akdeniz), Nil Sarı, "Educating the Ottoman physician," *Tıp Tarihi Araştırmaları* 2, 1988, s.40-64.

Altıntaş, Ayten. "Divan-ı lugat-it-Türk'deki tıp terimleri," *Tıp Tarihi Araştırmaları* 2, 1988, s.65-73.

Ata, Galip. "L'évolution de la médecine en Turquie," *Compte-rendu*, ed. Gomoïu (bkz. Gomoïu.), s. 95-131.

Ataberk, Emine M. "L'exercice de la médecine empirique jadis dans l'empire Ottoman," *Pagine di storia della medicina*, XV, 1971, 5-18.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, Hans-Peter Laqueur & Nicolas Vatin. "Stelae Turcicae I," Deutsches Archaeologische Institut, Abteilung Istanbul. *Istambuler Mitteilungen*, 1984, suppl.34.

_____. "Stelae Turcicae II," Deutsches Archaeologische Institut, Abteilung Istanbul. *Istambuler Mitteilungen*, 1990, suppl. 36.

Biggs, Robert, D. "Medizin," *Reallexikon der Assyrologie*. Ed. Eric Ebeling and Bruno Meissner, Berlin, 1928-90, VII, 623-29.

Blanchard, Robert. "Notes sur les amulettes," *Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine (BSFHM)*, XI, 1912, 55-59.

Bowman, İnci A. "Ottoman and European diet in the fifteenth century," *Bookman*, VIII, 1981, 3-9.

Buno, Washington de, ve Rosa Buceta de Buno. *Aspectos médicos e higiênicos del "viaje de Turquía" (1557)*, Montevideo, Ediciones de la banda Oriental, 1985.

- Cunningham, Andrew, ve Roger French, eds. *The medical enlightenment of the eighteenth century*, Cambridge, England, ve New York, Cambridge University Press, 1990.
- Demirhan, Ayşegül. "Bursa aktarları ve bunların tıp tarihi bakımından önemi," *Proceedings of the First International Congress on the History of Turkish-Islamic Science and Technology, Istanbul, 1981*, ed. Kâzım Çeçen. II, 1-10. İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1981.
- "Geçmişte, Günümüzde Mısır Çarşısı ve tıbbî folklorumuzdaki yeri," *İkinci Milletlerarası Folklor Kongresi, Bursa 1981, Bildiriler*, IV, 109-19. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982-83.
- "Evliya Çelebi's description of medicine in seventeenth-century Egypt," Çev. Gary Leiser and Michael Dols, 2 Kısım, *Sudhoffs Archiv: Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte*, LXXI, 1987, 197-216; LXXII, 1988, 49-68.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Anadolu halk ilâçları*, İstanbul, Hür yayın ve ticaret, 1977. Bkz. Kısım 5 "Macunlar," s.193-203. Eyüboğlu, cinsel arzuyu uyandıran ilâçların hazırlanmasının büyük maliyetler getirmesi ve çok detaylı maddelerden oluşması sebebiyle bu ilâçların kullanımının şehirlerdeki yüksek tabakaya özellikle de saraya münhasır kalmasına yol açtığını belirtir.
- *Anadolu Büyüleri*, İstanbul, Seçme Kitaplar, 1978. Eyüboğlu burada özellikle kırsal kesimlerde Muska kullanımı hakkında belgeler sunar. 69 örneğin resimlerini vererek yaygın kullanılan muska tiplerini tanıtır. Sayfa 155, şekil 4'te eşlerden birinin horlamasını durdurmak için kullanılan büyüden bahsedilmektedir.
- *Cinci büyüleri ve yıldızname*, 2.bs. İstanbul, Seçme Kitaplar, 1978. Eyüboğlu, yaygın olarak kullanılan muskalar konusunda daha fazla örnek verir. Mesela bkz. s.95, Nr.11 (bir cin çağırma büyüü).
- Geyer-Kordesch, Johanna. "Court physicians and state regulation in eighteenth century prussia: The emergence of medical science and demystification of body," *Medicine at the courts of Europe*, ed. Nutton (bkz. Nutton), s. 155-81.
- Gomoiu, Victor, ed. *Compte-rendu du neuvième Congrès international d'histoire de la médecine, Bucaresti, 1932*, Bucharest, Société Royale Roumain d'Histoire de la Médecine, 1936.
- Holbrook, Stewart H. *The golden age of quackery*, New York, Macmillan, 1959.
- İnalçık, Halil. "Matbah-ı Amire," *EF*², VI, 809-13.
- Kahane, Henry, Renée Kahane, & Andreas Tietze. *The Lingua Franca in the Levant*. Urbana, University of Illinois Press, 1958.

- Karmi, Ghada. "The Colonisation of Traditional Arabic Medicine," *Patients and practitioners*, ed. Porter, s. 315-39.
- _____ "State control of the physician in the middle ages: An islamic model," *Town and state physicians*, ed. Russel (g.v.), s. 63-84.
- Mahmut el-Kaşğari: *Compendium of the Turkic dialects(Diwan-ı Logat at-Türk)*. Yay. haz. ve terc. Robert Dankoff, 3 Kısım, Sources of Oriental Languages and Literatures, cilt 7, Cambridge, Mass., 1982-85. Bkz. kısım 3, s.22, s.v. "am" ve "amci"; s. 253 ve diğerleri, s.v. "daily life," özellikle madde 12, s. 259-60.
- Kazancıgil, Aykut & Vural Solok. *Türk tıp ve tabii ilimler tarihi bibliyografyası: tıp-eczacılık-diş hekimliği- veterinerlik -biyoloji, 1923-1973*, İstanbul, Sandoz İlaç Firması, 1973.
- Kernbauer, Alois. "Lorenz Rigler, Istanbul und die "Medizinische Geographic," *Türk-Avusturya tıbbî ilişkileri*, Yay. Haz. Arslan Terzioğlu & Ervin Lucius, s.121-32. İstanbul, 1987.
- Marcus, Abraham. *The Middle East on the eve of modernity: Aleppo in the eighteenth century*, New York, Colombia University Press, 1989.
- Nutton, Vivian, ed., *Medicine at the courts of Europe, 1550-1837*. London & New York, Routledge, 1990. Ödekan, Ayla, ed., *Türkiye'de 50 yılda yayımlanmış arkeoloji, sanat tarihive mimarlık tarihi ile ilgili yayınlar bibliyografyası*, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, 1974.
- Porter, Roy, ed., *Patients and practitioners: Lay perceptions of medicine in pre-industrial society*, Cambridge, England, and New York, Cambridge University Press, 1985.
- Ramsey, Matthew. *Professional and popular medicine in France, 1770-1830: The social world of medical practice*. Cambridge, England, and New York, Cambridge University Press, 1988.
- Russel, Andrew W. ed., *The town and state physician in Europe from the middle ages to the enlightenment*, Wofenbutteler Forschungen, cilt 17, Wolfenbuttel, Germany, Herzog August Bibliothek, 1981.
- Salman, Mustafa. *Halk hekimliği ve halk veterinerliği*, Ankara, Ulus Basımevi, 1948.
- Şeşen, Ramazan, et al. *Catalogue of islamic medical manuscripts (in Arabic, Turkish, and Persian) in the libraries of Turkey*, İstanbul: Research Center for Islamic History, Art and, Culture, 1984.
- Şevki, Osman. *Beşbuçuk asırlık Türk tababeti tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1925.

- Shiloah, Amnon. *The theory of music in Arabic writings, c.900-1900*. Repertoire international des sources musicales, Seri. B, cilt 10, Munich, G. Henle, 1979.
- Spillane, John D. ed., *Medical travellers: Narratives from the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1984. Bkz. Edward Browne (1668-1669) için s.26-43; William Wittman (1799-1802) için s.144-57; Henry Holland (1812-1813) için s.158-71.
- Stoyanoff, P. "L'évolution de la médecine en Bulgarie," *Compte-rendu*, ed. Gomoiu (bkz.Gomoiu), s.179-93.
- Tahsin, Rıza. *Mir'at-i mekteb-i tibbiye*, ed. A. Kazancıgil, 2 cilt, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991.
- Thorndike, Lynn. *A history of magic and experimental science*, 8 cilt, New York, Macmillan, 1923-58.
- Titley, Nora M. *Miniatures from Turkish manuscripts: A catalogue and subject index of paintings in the British Library and British Museum*, London, The British Library, 1981. Hekimlerin çeşitli durumlardaki tasvirleri için bkz. Ali Çelebi'nin *Hümayunname*'sindeki 48 ve 115 numaralı resimler.
- Toprak, Zafer. "La population d'Istanbul dans les premières années de la République," *Travaux et recherches en Turquie*, 1982, Louvain, Belgium, Editions Peeters, 1983, s. 63-70.
- Torkomian, Varhan. "Ex-voto médicaux de Constantinople," *BSFHM*, V,1906, 121-25; XI, 1912, 462-63.
- Tunçdilek, Necdet. "Eskişehir bölgesinde yerleşme tarihine ait toplu bir bakış," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 1953-54, 189-208.
- Ünver, Ahmet Süheyl. "Eski evlerimizde mualece dolapları," *TTTA*, III/7,1938, 93-94; IV/15, 1940, 120-24.
- _____. *Türkiye gıda hijyeni tarihinde Fatih devri yemekleri*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Nr. 42, İstanbul, Kemal Matbaası, 1952.
- _____. "Tarihte amaliyattan evvel şifâi sened almaya bir örnek," *TTTA*, IV/15, 1940, 127.
- Williams, Guy. *The age of agony: The art of healing c. 1700-1800*, London, Constable, 1975; reprint, Chicago, Academy Chicago Publishers, 1986.
- Yiğitbaş, Mehmet Sadık. *Musiki ile tedavi*, İstanbul, Yelken Matbaası, 1972.